

नेपाल देशको इतिहास (गताङ्कको बाँकी)

त्यस फ्रान्स देशमा मूल गल्ली सय हात चौडा र अरू गल्ली पचास हात चौडा रहेछन् । शहर, चोक, पटांगिनी र गल्लीमा ढुंगा र सडकका किनारामा ठूला ईंट छापेको छ । त्यस सडकमा लाखौं बग्गी चलेका छन् । गल्लीमा नरक, कसिगर, धूलो र हिलो कहीं देखिदैन । मैलो, नराम्रो र फाटेको लुगा लगाएको मानिस पनि शहरमा कहीं देखिदैन । शहरका बीच बीचमा ठूलठूला बगैँचाहरू, रंगी-बिरंगी फूल, देशविदेशका चराचुरुङ्गी, मृग, भालू, बाघ, चानर, बनेल, घोडा, गैँडा, भैँसी, भेडा, बाख्रा आदि जात जातका जनावरसमेतले त्यो शहर सुशोभित छ । खाने चीजमा मासु, रोटी सराब आदिका दोकान प्रशस्त छन् ।

जब रात पन्यो शहरवासी लोम्नेमानिस र स्वास्तीमानिसहरू आई नाचतमाशा गरेर रोटी, मासु, शराब, आदि खाई ख्यालठट्टा गर्दै बडो खुशीमा रहन्छन् । फौजहरू शहरबाहिर चारैतर्फ गढी किल्ला बनाई पाँच छ कोसटाडामा रहेका छन् । यस्तो प्यारिसशहर देखदा कैलाश हो कि भने जस्तो भान पर्दछ ।

अघि बोनापार्टले चौबीस टोपी मारी त्याएका लडाईँका सरसामान प्रशस्त छन् । शहरका बीचमा ठूलो घरहरा छ । त्यहाँ चढेर हेर्दा त्यो शहर इन्द्रासन जस्तो देखिन्छ । ठाउँ ठाउँमा ऐश्वर्यले युक्त भएका हावादरवार प्रशस्त छन् । त्यसमा भारदारहरू आई बस्ने एक मुख्य हबेली छ । दरबारिया बिछघाउना, मेच, कवच, फाडबत्ती, ऐना, तस्वीर, सुनचाँदीका भाँडा र नानातरहका फूलदान जग जगामा राखिएका छन् । कृद्यालबाट हेर्दा एकातिर बडा बडा तलाउ र सय हातसम्म उठ्ने फोहराको तमाशा देखिन्छ । अर्कातिर ठूलो बगैँचाभा वृन्दावनको लतावृक्षहरू

फुँकी अतिगाढा छहारी र जगामा नानातरहका हबेली बनेका छन् । त्यहाँका भारदारहरू आ-आफूलाई तोकिएको काम बहन ज्यान भिजाई गर्दछन् । अर्काको निन्दा कोही गर्दैनन् । मुख्य भारदार एक हजार छन् । त्यहाँ बाह्र मिनिष्टरले निसाफ गरी काम तोक्दछन् । नयाँ काम परेमा भने ती सब भारदारका सल्लाहले काम हुंदो रहेछ । त्यहाँ यस्तो हावादरवार रहेछ ।

प्यारिसशहरदेखि सत्ताईस कोस टाढामा फाठनबुल भने जंगलका बीचमा ठूलो एक शहर रहेछ । त्यहाँ दुइ पल्टन पैदल र पच्चीस रिसल्ला भएको तुरुकसवारको छाउनी रहेछ । त्यहाँ सात करोड रुपियाँ खर्च गरी बनाएको दरबारमा तीन सय वर्षदेखि बढताका बादशाहको र बादशाही फौजको जग जगामा लडाईँ भएको तस्वीर तथा त्यो लडाईँ हेर्न भनी आएका अँप्सरा परीहरू विमानमा बसी डुलिरहेका समेत नानातरहका चित्र तस्वीर लेखिराखेको रहेछ । नानाप्रकारका काडबत्ती, मेच, कवच, गादी, सिंहासनसमेत जग जगामा सफासंग राखेको रहेछ । पूजाकोठामा अहिले बोलन भने जस्ता बयान गरी नसक्ना देवताहरू थिए । तीन सय वर्षअघिका पूजाका भाँडा, गहना, पोशाक र बिछघाउना थिए । त्यहाँ तस्वीरको फ्रेम, फाडबत्तीहरू सबै सुनका थिए । त्यहाँ बादशाहको टेबिल माणिक, पद्मा, हीरा, मोती र मुगा जडेको थियो । बँठकको कृद्याल खोली हेर्दा दक्षिण दिशामा एक कोस गिर्दा, चारैतर्फ पत्थरको सिढी, अतिनिर्मल ठण्डा पानी, माछा र राजहंसले शोभायमान भएको ठूलो तलाउ थियो । पूर्व दिशामा हेर्दा जात जातका फलफूलले परिपूर्ण भएको बगैँचा थियो । उत्तर दिशामा हेर्दा ठूलो सफा बजारको शोभा थियो । पश्चिम दिशामा हेर्दा हजार घोडाका तुरुक सवारको जस्तो

कबायद हुन लागेको र त्यहाँ रमिता हेर्न बहुते राम्रा शहर-वासीहरू खजित भएका र त्यहाँ जाडोगर्मी बराबर भएको यस्तो सुबिस्ताको पटांगिनी रहेछ ।

त्यसै जगामा बोनापार्टले पचास लाख फौज जमाई सात टोपीको मुलुक मादैं रुसमा जांदा रुसका बादशाहले त्यस्तो फौज देख्दैमा डराई आफ्ना फौज र दुनियां भगाएर शहर खाली गराई आगो लगाएर भाग्दा शहर सबै जलेथ्यो । त्यसै बखतमा त्यहाँ हिउं पर्दा बोनापार्टका लश्कर ओतमा बस्न नपाई हिउमा परेर मर्दा पचास लाख फौजमा तीन लाख बांकी रहे । त्यसै मौकामा नौ टोपी बादशाहको फौज उठी पछि लाग्यो । दैवले गर्दा बोनापार्ट हटी आफ्नो प्यारिसशहरमा फर्के । त्यहाँका दुनियांहरूले “दैव विपक्ष हुंदा उहाँ तिम्रो त्यत्रो फौज खती भयो । अहिले नौ टोपी बादशाहको फौज पछि लागिरहेछ । त्यसले अवश्य पनि शहर उजार्नेछ । बरु फाटंगूल भन्ने शहर जंगलभित्र छ । त्यहाँ बस्नालाई दरबार पनि छ । तिम्रो त यहाँ गएर बस, हामी जो चाहिने मद्दत दिन्छौं” भनी संफाए । “बेश भन्ने” ठहराई बोनापार्ट फाटंगूलमा गई बसे ।

त्यसै बीचमा नौ टोपी बादशाहले मतो गरे । “यो मुलुक हाम्रो कब्जामा अवश्य हुनेछैन किनभने यहाँका मानिस जमामर्द छन् । यिनलाई दैवले मारेको बखत परी नौ बादशाह लाग्दा बल्ल सर भएको छ । नौ बादशाहले मारेको मुलुक एक बादशाहले लिन पनि योग्य छैन । एक बादशाहलाई दुनियांले राख्ने पनि छैनन् । बरु बोनापार्टले घपाएका यस मुलुकका पुराना बादशाह लण्डन बेलायतमा छन् । तिनलाई ल्याई गादीमा राखौं । बोनापार्टलाई सलोबु टापूमा मैनाको एक लाखका दरले वर्षको बाह्र लाख रुपियां खर्च दिई कैद गरौं” भन्ने सल्लाह गरे । अनि नौ टोपीका बादशाह बसी “अब उप्रान्त आ-आफ्ना मुलुकमा रहून् । जुन बादशाहले अघेली गर्ला उसलाई आठ बादशाह मिली मानू” भन्ने धर्मपत्रको अहदनामा गरे । अनि फ्रान्सका पुराना बादशाहलाई ल्याई गादीमा राखेर बोनापार्टलाई उनका हातबाट “मेरा खुशीले गादी छोडें” भन्ने उनकै हस्ताक्षरले लेख्न लगाए । सो कागज लिएर बोनापार्टलाई एलोबु टापूमा पठाए । नौ टोपीका बादशाहहरू पनि परस्पर धर्मपत्र लिई आ-आफ्ना मुलुकमा गए ।

“यस्तो नौ टोपी बादशाहको धर्मपत्र भएको जगा हेर्न

लायकको छ । हजुर पनि जानुहुन्छ कि ?” भनी बादशाहले नेपालका प्राइमिनिष्टरलाई साथ लगाई रेलगाडीद्वारा पठाए । त्यो फानबूम (फाटंगूल) भनेको शहर जंगलभित्र थियो । त्यहाँ बोनापार्टले जमामर्दी गरेको बयान सुनाउँदै तलाउ, छाउनी, किल्ला, बघैचा र तुरुक सवारको कबायद आदि सबै देखाए । फेरि बग्गीमा सवारी चलाई त्यहाँका साह्रा जंगल र अधिका बादशाहको कीर्ति बडो खातिरसंग एक एक गरी देखाए । अनि पांच घडीमा बतासभन्दा पनि चांडो हिंड्ने गाडीमा सवार भई फर्के । त्यहाँ प्रशस्त बघैचा बनाई सबै दुनियांले मेवाको खेती गर्दा रहेछन् । धान नहुने हुनाले जौ र गहुंको खेती गर्दा रहेछन् । त्यस शहरभित्र खसी, बोका, केही जात पनि मार्न माकुम गरेको रहेछ र शहरबाहिर लगी मारेर ल्याई मासु खाने चलन रहेछ । फौज पलटनका निति जो ऐन बांधिएको छ त्यस स्थितिमा रहेका हुनाले हुलदंगा केही छैन । पार्लियामेण्ट कचहरीबाट बादशाह, भारदार, फौज र दुनियां सबैको स्थिति भएको हुनाले दुनियां, फौज सबै खुशीमा छन् । बखत बखतमा नाचतमाशा पनि गर्छन् । दौलथदार मानिस धेरै बसेका छन् । धेरै अक्कली मानिस हुनाले ठूलठूला हिवमतको काम गर्दछन् । सबै कुराले हेर्दा पनि प्यारिसशहर सबै कुराले उन्नति हुंदै गएको छ । यस पृथ्वीमा त्यसभन्दा असल ठाउँ अर्को कुनै देखिंदैन । दरबार दश बाह्र जगामा बनेको छ । फौज पलटन पनि सबै जगामा राखेको छ ।

त्यस शहरबाट सात कोस टाढा पर्से भन्ने जगा रहेछ । त्यहाँ फ्रान्सका पन्ध्र सय वर्ष अघिका बादशाहले एउटा दरबार बनाउन थालेका रहेछन् । त्यो अकृतक बनिरहेको छ, सिद्धिएको छैन । त्यस दरबारको गिर्दा एक कोसको छ । त्यसका चारैतर्फ बडा वडा बघैचा र तलाउ छन् । त्यसका बाहिर चारैतर्फ वन पालेको छ । बीचको सानो शहर नेपालको पाटन शहर जत्रो छ । चारैतर्फ सडकको जाल छ । फूलबारीमा मेवा परिपूर्ण छन् । इन्द्रपुरी जस्तो त्यहाँ मजबूत छाउनी किल्ला र दुई हजार सिपाहीका मालिक एक कर्णेल बसेका छन् । त्यहाँका बादशाहले नेपालका प्राइमिनिष्टरलाई त्यो दरबार देखाई ल्याऊ भनी आफ्ना भाइ साथ लगाई पठाए । अनि रेलगाडीमा सवार भई सात कोस जगा एक घडीमा पुगे । त्यहाँका बडासाहेबहरू आई बडो खातिरसंग दरबारको ढोका खोलेर चोटा, कोठा, अटाली, नाचघर, पूजाकोठा,

हुकुटी, भंडार आदि सर्वत्र देखाए । त्यस्तो राम्रो दरबार पृथ्वीभरमा पनि होओइन भनी धेरै मुसाफिरहरूले बयान गरेका छन् । यावत् चोटा, कोठा र बैठकमा मुनीका मोलम्बाले चित्रकारी भरेको छ । तस्बीर, फाड, बत्तीहरूको हिसाब छैन । त्यस दरबारमा कोठा र बैठक गरी दुइ सय पचास छन् । यावत् कोठा र बैठकमा अघिका बादशाहले लडाईं गरेका बडा बडा तस्बीर लेखिएका छन् । धोनापार्टेले सात टोपी मारेका, आफना भाइ र आफूले बादशाहकी छोरी विवाह गरेको, पचास खाख फौज लिई मुलुकमा दिग्विजय गरेको समेत धेरै तस्बीर छन् । तमाशा, फौज, पल्टनहरूको तस्बीर र गढी, किल्ला, मुलुकको नक्सासमेत सबै मौजूद छ ।

एक दिन प्यारिसका बादशाहले गोरखाका प्राइमिनिष्टरलाई "तपाईंको केही भन्ने इच्छा छ भने भन्नुहोस्" भनी सोधे । उनले "लाख फौजको परेड हेर्ने इच्छा छ" भने । अनि बादशाहले "पर्सै भन्ने छाउनीमा लाख फौजको परेड देखाउनु" भन्ने हुकुम दिए । "रिपब्लिक देशमा एकै जगामा लाख फौज जम्मा भए भने फौजले जे आंट्यो त्यो हुन्छ, तसर्थ लाख फौज जम्मा गर्न हुदैन" भनी त्यहाँका प्राइमिनिष्टर, कम्प्याण्डर इन चीफ र पार्लियामेण्टका भारदारहरूले विनति गरे । "उसो भए पचास पचास हजारको परेड गरी देखाउनु" भन्ने हुकुम दिए । नजीक नजीकको छाउनीका रिसल्लाको, तोपखानाको र पैदल समेत फौज फिकाई पचास हजारको परेड पुन्याएर सलामी दिई कबायद देखाए । त्यो रमिता हेर्ने प्यारिस शहरका बडा बडा साहेबहरू, लेडी र भेमसाहेबहरू बग्गीमा बसी आएका थिए । ती सबैले "नेपालका प्राइमिनिष्टर साहेब बडा उमेदका रहेछन्" भनी कौशलिया भारदार र बूढापाकाहरूले समेत आफूसमा कुरा गर्दै सलाम गरे । "देख्नालाई खूबसूरतका, बैसका पनि जोडदार, अकलबन्त, दिलका शूरा, कुरा गर्दाका चतुर, घटाक, सबै कुरा मैले देख्नु र जान्नुपर्छ भन्ने दिलबन्त, बडा होशियार, मनासिब काममा खर्च गर्न गाह्रो नमान्ने, आफू सबैलाई दिने, तर आफू भने कसैसित नलिने, शेखी पनि भएका र आफूले बोलेको कुरा पुन्याउने रहेछन् । यिनको सुन्दर हेराइ, हिंडाह, घसाइ, हंसाइ आदि सबै कुरा विचार गर्दा यिनमा हाम्रा बादशाहको स्वभाव रहेछ । यी ठूलै आदमी हुनेछन्"

भनी कचहरीमा समेत कुरा गरे ।

श्री प्राइमिनिष्टर जंगबहादुर कुवर राणाको यस सफरमा यस्ता प्रकारले जगा जगाका मानिसहरूले बहुतै बयान गरे । त्यस प्यारिस शहरमा चालीस दिनसम्म मुकाम गरेपछि बादशाहसित विदा भई रेलगाडीबाट प्रस्थान गरे । पासेघाटमा अंग्रेज बादशाहले सबारीको निति जहाज तयार गरेको रहेछ । त्यस जहाजमा बसी मुम्बईतर्फ प्रस्थान गरे ।

समुद्रभित्र पसेपछि जलैजलसिवाय देख्नु सुन्नु केही छैन । कहीं कहीं साना साना पाहाड देखिन्छन् । एउटा गन्धकको पाहाड देखिएको थियो, त्यो जलन लागेको रहेछ । हिन्दूस्थानको नजीक आइपुगेपछि बल्ल चराचुरुङ्गीहरू देखिए । जात जातका माछा र मोतीका कीरा देखिदा दिल केही रमाइलो भयो । त्यो सबारीको जहाज बिहानीपख मुम्बई उत्रंदा तोपको सलामी भयो । हिन्दुस्थानी मानिसहरू देख्दा आफना घरका परिवारसंग भेट भए जस्तो खुशी लाग्यो । आठ दिन मुम्बईमा मुकाम गरेपछि द्वारिकानाथको दर्शन गर्न फेरि धूवांकसको जहाजमा बसी समुद्रको रस्ता गरी सबारी चल्थो । तीन दिनमा द्वारिका पुगी ठाकुरको दर्शन गरेर पण्डाहरूलाई दक्षिणा दिए । ठाकुरका नित्यपूजालाई चार हजार रुपियां अटका राखी तीन दिनमा मुम्बईतर्फ फिरे ।

त्यसपछि रामनाथको दर्शन गर्न जान अंग्रेजका जहाजी कपतानसंग सल्लाह गर्दा "कोलम्बो टापूबाट गए सात आठ दिनमा पुगिन्छ । सोको समुद्रको किनाराबाट गए पुग्न भने तीन दिनमा पुगिन्छ, तर भंवरी छ । भंवरी काट्न बडो कठिन हुन्छ" भनी अंग्रेज कपतानले विनति गरे । प्राइमिनिष्टरसाहेबले "भुंवरीका बाटो जाऊ" भन्दा त्यही बाटो जहाज चल्थो । भुंवरीमा पुग्दा हावाको तूफान पनि आयो । लहरीले जहाज कहिले चढाउने र कहिले उतार्ने गर्न लाग्यो । जहाजमा बस्ने अंग्रेजी कपतान र जहाजका कामदारहरू कसैको पनि शिर ठाडो राख्ने ताकत भएन । जहाजी कपतान बहुतै डराउंदा हडबडाउन लागे । काजी दिल्लीसिंह बस्नेत पनि साह्रै हडबडाए । तर प्राइमिनिष्टरसाहेब भने कति पनि हडबडाएनन् । दैवका निगाहले लहरी काटी तीन दिनको

बाटो एक दिनमा कोलम्बो टापूमा पुगे । अघिका औलिया सिकन्दर बादशाहले त्यही बाटो लंका टापूमा जाँदा भुवरीमा परी पार हुन सकेनन् र फर्की त्यहाँ एक निशाना राखे । त्यस निशानामा लेखिएको श्लोक यस्तो छ :-

जनसमुद्र मनलहरी भवरीकी वरियाव ।
भुजखण्ड सिकन्दरकी मत आव मत आव ।

यस्तो निशाना राखी सिकन्दर बादशाह फर्केका रहेछन् । यो कुरा लाठसाहेबसित जाहेर गर्नुपर्ने थियो, गरिन, तसर्थ रिसानी हुन्छ भनी जहाजी कपतान साहँ डराएका थिए । घाम उदाउने वेलामा कोलम्बो टापूमा पुगे । त्यहाँ गोरा पल्टन, काला पल्टन र लाठसाहेबहरू ठूलो छाउनी बनाई बसेका रहेछन् । लाठसाहेबसित भेट मुलाकात हुँदा तोपको सलामी दिए । उनीहरूले बाटाको क्षेमकुशल सोधे र सबै विस्तार गर्दा बहुतेर खातिर गरे । जहाजी कपतानले समुद्रको भुवरीको कुरा जाहेर गर्दा साहँ रिसाई लाठसाहेबले “नेपालका प्राइमिनिष्टरलाई अवश्य समुद्रको रस्ता मालुम थिएन । तैले त्यस बाटाको खबर कहिस् । बडा मानिसलाई अनौठा कुरा सुनेपछि सोही कुराको शोख हुन्छ । बेमनासिबको रस्ताबाट सवारी चलाई ल्याइछस् । कहीं बितोल परेको भए गोरखामहाराजसित हाँफ्रो दोस्तीमा खलबल पर्ने र हामीलाई अपयश हुने थियो” भनी रिसाए । त्यहाँ लाठसाहेबबाट डेरालाई असल हबेली र जाफतका सबै सरजाम तयार गरी राखेको रहेछ । थोरै बेर विश्राम गरी ईश्वरको दर्शन गर्न गए । दर्शन गरी भारी पूजाका साथै त्यहाँका पण्डाहरूलाई दक्षिणा दिई खुशी गराए । नित्यपूजालाई चार हजार रुपियाँ अटका पनि राखे । त्यहाँ एक दिन मात्र मुकाम गरी बग्गीको डाँकबाट गई एक दिन गालमा विश्राम गरेर कलकत्तातर्फ रमाना भए । बाह्र दिनमा कलकत्ता पुगी त्यहाँ लाठसाहेबसित भेट मुलाकात गरे । दश दिन कलकत्तामा मुकाम गरी जो चाहिने चीजबीज र दश बाह्र अरबी घोडासमेत खरीद गरेर मियानाको डाँकमा बनारसतर्फ गए । बनारसको कुतक महाराजकी सैयाँ गंगारमारानीलाई विवाह गरी साथमा लिएर श्री प्राइमिनिष्टर जंगबहादुर कुवर राणा नेपालतर्फ लागे ।

यता नेपालमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट मिनिष्टरलाई लिन खटाएको रैफल पल्टन १९०७ साल कार्तिक शुदि १३ रोज ४ मा बिहान ६ घडी दिन चढ्दा कलकत्ता रमाना भएको थियो । मार्ग वदि २ रोज ५ मा मिनिष्टर मुम्बई आइपुगेको चिठी नेपालमा आइपुगेको थियो । माघ शुदि ४ रोज ४ का दिन कम्पाण्डर इन चीफ जनरल लगायत रिजिमण्ट पल्टन, भँभारदार र छोटा बडा गैह्र दुनियाँदारहरू श्री प्राइमिनिष्टरको सबारी लिन थानकोटसम्म पुगे । त्यसै दिन मिनिष्टरले नेपाल आइपुगी पुलचोकका कपतान उजीरसिंहका घरमा मुकाम गरे । भोलिपल्ट श्रीपंचमीका दिन श्री ५ बूढा महाराज र श्री ५ महाराजाधिराज दुबैले सवारी भई मिनिष्टरसंग मुलाकात गरे । श्री ५ महाराजाधिराज र प्राइमिनिष्टर हात्तीमा सवार भई दरबारमा पुगेर महारानीहरूको दर्शन गरी प्राइमिनिष्टर आफ्नो घर थापाथलीमा भित्रिए ।

संवत् १९०७ साल कार्तिक शुदि १० रोज ५ मा श्री बज्रबाराहीका यात्राको खट अकस्मात् हनुमानढोकामा आइपुग्दा पूजा र मान गरी पठाए । माहिँला भाइ कम्पाण्डर इन चीफ बमबहादुर कुवर राणाले मुखत्यारी गरिरहेका वेलामा बेलायतमा सौगात पठाउनालाई मिनिष्टरका मर्जीबमोजिम नेपालका जात जातका दर्जा दर्जाले लगाउने गहना पोशाक र भोट पाहाडतर्फका मानिसहरूले लगाउने पोशाक, पल्टनको दर्जा दर्जाको पोशाक, सुनचाँदीको चाँदतोडा, दुनियाँदारहरूले कामकाज गर्दा घरमा चाहिने सरजाम, खेती किसानको हलो जुवा कुटो इत्यादि, खाने परिकारमा सबै जातका अन्न, नेपाली राजाहरूका जात जातका रुपियाँ, जात जातका भाँडाबर्तन, सुनचाँदी, कसनतमन, फलाम र हुँगाका चीजबीज, डोको, नाम्लो, खर्पन, पेरुंगो, जाँतो, हतियारमा खुँडा, खुकुरी, ढाल, तरवार, धनु, काँड, जात जातका हुँगा, शिलाजित, गेरु, तलेजू देवालयको नक्सा, देवताका र लाखेका मकुण्डा, नेपालमा बुनिएका घरबुना, भुलायगा, ढिकी, मुशल, चर्खा, उँइटाहरू, सबै जातका धनुहरू, नेपाल पाहाडमा भएका यावत् चीजबीज, तल्लो ढारपात, माटाका चूली, घ्याँपा, चिलिम आदि र चाँदीका सोत्ते, हुक्का, नली आदि सबै मालताल जम्मा गरी रेजिडेण्टमार्फत बेलायतमा चलान गरी पठाए ।

संवत् १९०७ साल वैशाख महीनामा श्री कम्पाण्डर

इज चीफले राजा बक्सई आफना तबेलामा "तबेलादलान" नाउंको अड्डा राखेका थिए । त्यो अड्डाका हाकिम कारिन्दाहरूले अन्याय गरेको, निसाफ नहेरेको र दबाई छपाई खाएको जांचबुछ गर्ने तथा फर्मायसी कामसमेत गर्ने भारी कचहरी थियो । मिनिष्टर बेलायतबाट आइपुगेपछि साविक फे आफू मन्त्री काममा रहे । देवको इच्छा, भाइ जनरल बर्दीनरसिंह कुवर राणाले दाजु मिनिष्टरमाथि दगाको मनसुबा गरे भन्ने बात लाग्यो । बेलायतबाट आइपुगेका बाह्र दिनपछि मार्घ शुदि १५ रोज १ का रात्रीमा श्री ५ महाराजाधिराज र मिनिष्टर कोतमा गई कचहरी गरे । अनि पल्टनका सिपाही अफिसर पठाई जनरल बर्दीनरसिंह कुवर राणा, सेकेन जनरल जयब्रह्मादुर कुवर राणा, माहिला साहेबज्यू उपेन्द्रविक्रम शाह र नाजी करवीर खत्रीहरूलाई पक्रे र ल्याए । दुइ जनरललाई नेल ठोकी काजी करवीर खत्रीलाई मुखमा दमाईले मुताई र माहिना साहेबज्यूलाई नजरबन्दी गरी कोतका शीशमहलमा राखेका थिए । पछि अंग्रेजसंग बन्दोबस्त गरी दुइ जनरलको नेल काटी माहिला साहेबज्यूसमेत तीन जनालाई प्रयागका किल्लामा कैद गर्न पठाए । केही वर्षपछि सेकेन जनरल जयब्रह्मादुर राणा प्रयागमै परलोक भए । अरूको पांच वर्षको कैद भुक्तान भए पछि मिनिष्टरले प्रमाना पठाई प्रयागबाट फिकाए । माहिला साहेबज्यूलाई भादगाउंका दरबारमा र जनरल बर्दीनरसिंह कुवर राणालाई आफ्नै घर ठबहिलमा राखे । तीन वर्षपछि माहिला साहेबज्यू भागका घरमा सरे । जनरल बर्दीनरसिंह पाल्पागौंडामा जनरल भई गए । उहांका जनरल कृष्णबहादुर राणा नेपाल आए । जनरल बर्दीनरसिंह पछि पाल्पामा पश्चिमतर्फका कम्याण्डर इन चीफ भएका थिए । ३० सालमा पाल्पागौंडामा परलोक भए ।

संवत् १९०७ साल फागुन वदि १३ रोज ६ का दिन हनुमानढोकामा स्याल आई करायो । भोलिपल्ट चतुर्दशीका दिन कंडेलचोकका रूखमा र फागुन वदि ३० का दिन पचलीभैरवका रूखमा अग्निप्रवेश भयो । फागुन शुदि १ रोज २ मा दरबारका तबेलानेर राजा बजीर सबै जानुपर्ने दलानकचहरी भन्ने ठूलो कचहरी बनाए । यही शुदि ३ का दिन भीमसेन देवताका दायां बायां रहेका देवतामध्ये एक देवताले केही बेर आफ्नो हात केही लामो गराई राखेको सबैले देखे । पछि फेरि जस्ताको तस्तो भयो । यही शुदि ३ रोज ४ का दिन श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम

शाहबाट मिनिष्टरका भाइछोराहरूलाई गरीबप्रवर, हजुर, मर्जी भन्नु भन्ने खिताब दिए । यही साल कार्तिक शुदि ९ रोज ७ का दिन रात्रीमा कम्पू दफदरखानामा अग्निप्रवेश भई जन्दा खानगीढुङ्गा र मोठढुङ्गाहरू केही कागज बचाए । अरू कागजपत्र, दामपैसा गैह्र जलेको हुनाले त्यसपछि हिटीचोकनेर दफदर सारे । मिनिष्टरबाट आफ्ना भाइले मुलुकी काम गरेमा दिएको फारखको बेहोरा यस्तो थियो:—

स्वस्ति श्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्रीकम्याण्डर इन चीफ जनरल बमबहादुर कुवर राणाजीकै संवत् १९०३ साल मिति आश्विन वदि १३ रोजदेखि लगायत १९०७ साल चैत्र शुदि १५ रोजतक महीना मलमाससमेत वर्ष ४।६।१७ को तैले गरेको कौसीतोसाखानाको औ मध्येस पाहाडको रकम गैह्र जंगी मुलुकी तहवील हुकुटीको कामकाज तैले कौसीतोसाखानामा सरसापट लिएको समेत दफदरखाना श्रीकुमारीचोकको र कौसीको खेस्तामार्फत दामकाम गरी बुछी फारख गरिदियुं इति संवत् १९०८ साल कार्तिक वदि ७ रोज ६ शुभम् — — — — —

त्यसपछि दरबारको खर्च र गौंडागौंडाको मासुली खर्च मनासिबमाफिकको थामी शीतकाल, फागु आदि दैदस्तुर सबै माकुम गरेर जागीरेले जागीर मात्र खानू भन्ने बन्देज बांधियो । त्यसै बखतदेखि पच्चीस सयका सुब्बा दर्जाका खानगी सोह्र सय भएका हुन् ।

मिनिष्टर बेलायतबाट फिरेपछि बाटामा भागदा र निकालिदा मोगलानमा रहेका भारदारहरूले "हामीहरूले चिसो पानी खान पाएनौं" भनी विनति गरे । उनीहरूलाई "एउटा बन्दोबस्त गरी नेपाल फिकाउंला" भनेका थिए । नेपाल आइपुगेको केही वर्षपछि मिनिष्टरले दया गरी मोगलानिया भारदारहरू सबैलाई पटक पटक गरी जहानबच्चासमेत नेपालमा फिकाए । ठानामा उनीहरूको नाम लेखाई बस्ने वास र खानालाई पेदियाखर्चसमेत दिए । पछि चाकरीमा रिहाउनेहरूले जागीर र मानमर्यादा पनि पाए ।

संवत् १९०९ सालमा पल्टन लगाएर टीदह तलाउ खोली माछा ल्याएर आपाथलीमा राखे । त्यहां खेत पनि बिराए, तर पानी निखुन नसकेकोले रहु अछसंम छंदेछ । १९१० सालमा प्राइमिनिष्टर जंगबहादुरले "श्री ५ बड्ड

महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल सर गरेको यतिका वर्ष हुंदा पनि कुनै बजीरले पाटन र भादगाउँ शहर याद राखेनन् । त्यसकारण दरबार भत्की पस्ताल हुँदैछ । कमानवाला पल्टन नरहुंदा शहर पनि गाँवल भयो । अधिको दरबार बनाई शहर गुल्जार गर्नु पछि भन्ने मनमा लिए । अनि पाटनको दरबार सजी बनाएर पाटन शहरमा बन्दूक राख्ने कोतखाना र कबायद खेलन लगनखेलमा छाउनी बनाए । त्यहाँ रामदल १, भैरवनाथ १, शेर १, रुद्रध्वज १, जम्मा चार पल्टन बस्न पठाए । आफ्ना भाइ जनरल जगत्शमशेर जंग कुवर राणालाई अख्तियार दिई पठाए । भक्तपुरको दरबार सजेर बनाई बन्दूक राख्ने कोतखाना भादगाउँ शहरमा र कबायद खेल्ने छाउनी सिद्धपोखरीनेर बनाए । त्यहाँ कालीबक्स १, पुरानागोरख १, गणेशदल १ र जंगनाथ १ जम्मा चार पल्टन बस्न पठाए । त्यहाँ आफ्ना भाइ जनरल धीरशमशेर जंग कुवर राणालाई अख्तियारी दिई पठाए । त्यहाँ देखि पाटन र भादगाउँ शहर गुल्जार भएको हो ।

संवत् १९११ साल ज्येष्ठ वदि ११ रोज २ मा चीन गएका भारदारहरू आइपुगे । यही श्रावण ७ गतेका दिन श्री महाकालदेवताका आडमा पसीना आयो । भोटतर्फ हात्ती मुलुकका ढाक्रेहरू आउंदाजांदा दाम, चामल र भारीहरूमा अधिभन्दा घेरै बढाई दस्तुर लिने गरेकोले सबालजवाफ हुंदा पनि भोटेसंग बन्दोबस्त मिल्न सकेन । अनि मिनिष्टरले भोटतर्फ लडाईं गर्न श्री ५ महाराजा—धिराजका हजुरमा बक्सिए । ११ साल फागुन शुदि १ रोज ७ का दिन लेफटेन अहिवर्ण बस्नेतलाई जगदल २ पट्टि र हिमालयध्वज २ पट्टि सेना दिई अठारसयखोलामा चढाई गर्न पठाए ।

यही फागुन शुदि ४ रोज ३ मा श्री ५ महाराजाधिराजका जेठा मैयांसाहेब मिनिष्टरका जेठा छोरा जनरल जगत्जंग कुवर राणालाई र फागुन शुदि ९ रोज १ का दिन श्री ५ महाराजाधिराजका कान्छा मैयांसाहेब मिनिष्टरका माहिला छोरा जितजंग बहादुर कुवर राणालाई विवाह गरिदिए । त्यस विवाहमा रिजिमण्ट पगरी र पल्टनहरू जन्त गए । धूणधामसंग नाच, तमाशा, आतशबाजी र गुब्बाराको तमाशा भई इनाम, बक्सपात पनि भयो । यसै सालमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट पल्टनको पगरीहरूको रोल बढाई कपतानलाई मेजर कपतान,

लेफटेनलाई कपतान, सुबेदारलाई लेफटेन, जमादारलाई सुबेदार, पट्टि पट्टिका हुदा एक एकलाई प्रेलजमादार र मेजरलाई राइटर दर्जा बक्सियो ।

संवत् १९११ साल चैत्र वदि १ मा मिनिष्टर जनरल बमबहादुर कुवर राणा भोटतर्फ लडाईं गर्न खटिए । उनका साथमा कम्पाण्डर कर्णेल पृथ्वीध्वज कुवर राणा, कालीबक्स १, बज्रवाणी १, जंगनाथ १, गोरखनाथ १ र हिमालयध्वज १ समेत पाँच पल्टन खटिए । उनीहरूले ३ घडी बांकीमा श्री ५ महाराजाधिराजसंग बिदा भई भोटतर्फ चढाई गर्न प्रस्थान गरे । ११ साल चैत्र शुदि १५ मा प्रस्थान गरी पाटनमा रहेका पश्चिमतर्फका कम्पाण्डर जनरल जगत्शमशेर जंग कुवर राणाले पश्चिमतर्फ प्रस्थान गरे । मिनिष्टर जनरल बमबहादुर कुवर राणाले पाँच पल्टन लिई पाङ्कशिङ्गटारसंम फत्य गरेर त्यहाँ आड बनाई कुरुवा पल्टन राखेर फर्के । भादगाउँमा रहेका पूर्वतर्फका कम्पाण्डर जनरल धीरशमशेर जंग कुवर राणाले पाँच पल्टन लिई कुती धार्कसंम फत्य गरेर कुतीमा छाउनी बनाई केही पल्टन कुरुवा राखेर अरू पल्टन फर्काई ल्याए ।

संवत् १९१२ साल कार्तिक वदि ११ रोज २ का रातमा भोटेहरूले सबैतर्फ छापा मार्दा देवीदत्त पल्टनले पाङ्कशिङ्गटारमा किल्ला जमाएका थिए । त्यहाँ मेजर कपतान सुमेर्दासिंह कुवर कपतान शिवशंकर पाध्याहरूले ठूलो मिहिनेत गरी आड थामे । कुंगातर्फ मेजर कपतान प्रतिमन कुवर र शमशेर थापाले २७ दिनसंम भोटेका घेरा पर्दा पनि आडमा बसी दुश्मनलाई हटाए । जिताआडमा बाह्र जना सिपाही र एक हुंदाले ठूलो मिहिनेत गरी आड थामेर हजारौं वीरिलाई हटाई लगाई कुंगागढीमा पुगेर आफ्ना फौजमा सामेल भए । कुतीतर्फ पुराना पल्टन २, नयाँ पल्टन २ र अफिसरहरूमा मेजर कपतान प्रभुराम अधिकारी, कपतान वीरध्वज भंडारी, मेजर कपतान प्रसादसिंह भंडारी, मेजर कपतान उजीरसेन र कपतान बुद्धिबल रानाप्रभृति वसेका थिए । अघिल्ला दिनैमा दुश्मन आउंछन् भन्ने शंकाले चिवा पठाई दुश्मन आउने तहकीकातको खबर पाउंदा पनि पगरीहरूको सल्लाह नमिल्दा बेतालिसी फौजलाई दुश्मन आउने टिप्पातर्फ र तालिसी फौजलाई बुश्मन नआउने बाटामा राखेका हुनाले लडाईं विग्रंदा गाफिल पन्यो ।

चार पल्टन र मेजर कपतान उजीरसेन, कपतान बुद्धिबल रानाप्रभृति त्यही गारत भए । मेजर कपतान प्रसादसिंह भंडारीलाई घा लागी भोटेले पत्रे लांदा पछि बेथा बढेर उही मरे । उनीहरूले चार पांच तोप पनि लुटेर लगे । सो खबर सरकारमा जाहेर हुंदा उतिखेरि केरुडतर्फ पश्चिम-तर्फका कम्पाण्डर जनरल जगत शमशेर जंग कुवर राणा खटिएर गई उनले कुं गांसम आफूस गरे । कुतीतर्फ पल्टन लिई पूर्वतर्फका कम्पाण्डर जनरल धीरशमशेर जंग कुवर राणा गई छापा हानेर धोका दिने दुश्मनसंग धूपीगौडामा ठूलो लडाईं गरे । अघिल्ला दिन छापा हान्ने दुश्मनलाई घपाए । भगुवा लेटर पल्टन साथमा लिई मेजर कपतान चन्द्रवीर थापाले आड फोरिका थिए । १२ साल पौष वदि ४ रोज ६ मा सहजैसंग दुश्मनलाई हटाई कुतीसंस फत्य गरेर यस्ता जगामा फौज राख्न हुंदैन भनी लिस्तीमा छाउनी बनाए । त्यहां पल्टन सारी लेपटेन कर्णेल पहलमानसिंह बस्नेतका जिम्मामा पल्टनको बन्दोबस्त मिलाई उनी नेपाल फर्के ।

त्यसै ताका फलाकतर्फ छेउरगुं बामा रहेका दुश्मन-हरूले केही जुलूस गर्दा कर्णेल रणवीरसिंह खत्री र मेजर कपतान चन्द्रसिंह खत्री पल्टनका साथमा गई वैरीलाई हटाए । १२ साल वैशाख वदि ९ रोज ४ का दिन भोटतर्फ लडाईं फत्य गरी मिनिष्टर जनरल बमबहादुर कुवर राणा नेपाल आई लेटरले इज्जत बिकायो भनी लेटरका जवान गैह्र खोसेर लेटरको नाउं खारेज गरी शेरमा भर्ना गरे । कालीबहादुर भन्ने नाउं राखी कालीबक्सका गैह्र गुरुङ भर्ना गरे । त्यसै बेला मेजर कपतान लक्ष्मण गुरुङ लेपटेन कर्णेल भए ।

उता भोटतर्फबाट त्यहांका काजी, खजांची, भारदार लामाहरू नेपाल आई "सालिन्दा दश हजार रुपियां दिन्छौं, घा पाऊं" भनी विनति गर्दा प्राइमिनिष्टरले श्री ५ महाराजाधिराजसंग विनति गरी "उसो भए सालिन्दा दश हजार रुपियां दिने गर । अधि काश्मीरका सरदार जबर-सिंहसित तिमीहरूको लडाईं हुंदा पत्री लगेका उनका फौज सीखहरूलाई कैदबाट छाडदेऊ । हाभ्रा मुलुकका नेवार, उदास, मुसलमान महाजनहरूसित लासाका कोठीमा जाने मालहरूको अधि कौडी लिने गरेको भए पनि तिमीहरूले अबउप्रान्त नलिनु । अबदेखि तिम्रा लासामा हाभ्रा सरका-

रबाट वकील १ रहनेछ ।" भनी प्राइमिनिष्टर जंगबहादुरले शत राखे । सो हुकुम मजीबमोजिम भोटेले कबूल गर्दा मेलको बन्दोबस्त भयो । त्यसपछि पल्टन फिकाई बज्रवाणी १ र कालीबक्स १ यी २ पल्टनलाई ठूलो बहादुरी गरे भनी कालीबहादुर भन्ने नाउं राखे । गैह्र पल्टनलाई लडाईं फत्य भएको उपलक्ष्यमा तक्मा पनि दिए । यस लडाईं मा पुराना र नयां गरी पचास पल्टनसंग खडा भएका थिए । तिनीहरूको खर्च निम्न लेखिएबमोजिमको थियो:-

जंगी खजानाके रु. — — — —	९३८३४६॥ ३
रसद बोकाउनाके ज्याला रु. — — — —	२२१९९१
रसद खरीदके रु. — — — —	६७५१३८ ३ ११
गोदाम घर बनाउनाके रु. — — — —	२६९६॥ ११
पालके रु. — रु. — — — —	१८५७४॥ ११
सडक बनाउनाके रु. — — — —	१०००
धोका खरीदके रु. — — — —	१३४१२२ ३
पूजाके रु. — — — —	१०२८॥ ३
नाउ र वैद्यका औषधीके रु. — — — —	३७-॥ १२
जंगी कामको नक्सा लेखाउनाके रु. — — — —	३०-॥
जमीन सरकार लागदा सट्टाके रु. — — — —	४३३१३॥ १२
भोटतर्फ घोडाको डांक राख्नाके रु. — — — —	८८१ ३ १२
ठाउं ठाउंमा मसलन्द खर्चके रु. — — — —	६२०९४ = १
बकसके रु. — — — —	४५३७॥ ३
आवतजावत गर्ने चिनियां भारदार भोटे भारदारके रु. — — — —	४४१२॥ ३
गैह्र पल्टनके थप रु. — — — —	१०७४४८२७॥ १११
जम्मा खर्च भएको रुपियां — — — —	१२६१३५८९१. २

एक दिन देवाधर्मका लामा आई कराउंदा अधि भोटेसंग मिल्यो भनी श्री ५ सरकारबाट जफद गरेको जगामध्ये पांच सय रुपियांसंमको उठ्ती भएको जगा थामिदिए । १९१३ सालमा नेपालमा ठूलो महामारी रोग आउंदा दिनको पांच छ सयसंम मरे । पाठ, पूजा, र शान्तिस्वस्तिका साथै टोलटोलमा र बाटाबाटामा समेत तोप हान्ने गर्दा रोग शान्त हुंदै गयो । श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रबिक्रम शाहबाट आफ्ना मन्त्री जंगबहादुर कुवर राणालाई आफ्ना गाथगादी र ढंगाको सोको गरी चीन तथा बेलायतका बादशाहसंग सलतनत राखेर दुनियांलाई सुबिस्ता दिई राजकाज गरेको रीकबापत कास्की र लमजुङको राज्यका साथै

महाराजको खिताप पनि बक्सियो । उनका भाइ बमबहादुर कुवर राणालाई प्राइमिनिष्टर ग्राण्ड कम्याण्डर इन चीफ जनरल मुख्तियारी बक्सियो । त्यसबापत भएको लालमोहरको बेहोरा यस्तो थियो:-

आगे स्वस्ति श्रीमद्राजकुमार कुमारात्मज श्री जंगबहादुरके श्री ५ बुबाज्यूबाट जंगी, मुलुकी, निजामती कामकाज, परपजनी, ज्यान मानासंमको अख्तियारी श्री कान्छामुमाज्यूलाई बक्सनुहुंदा उहाँबाट हाँम्रा उमराउ भारदारलाई मारी आपना छोरा गादीमा राखिने बखतमा तिमीले उनका मतलबका मानिसलाई मारी मलाई गद्दीमा राज गराएको रीठ १, बेलायत गई किन बादशाहसंग तिमीले सलामत कुनेस गरी दोस्ती बढाएको रीठ १, चीन बादशाहको बल देखाई भोटेले अखिदेखि हामीलाई दगा गरिराखेको जड गरी भोटलाई जिती उसले हामीलाई सालबसाल रूपयां दिई मान्ने तुल्याएको रीठ १, श्री ५ बुबाज्यूबाट तिमीलाई दया गरी ज्यान माने सुगौलीबाट मानिस पठाउंदा गैह्र जंघी फौजलाई ज्यान मार भनी हुकुमको लालमोहर पठाई आफूले मीर उमराउ साथमा लिई माने भनी अलौसंम आइपुग्दा श्री ५ बुबाज्यूका फौजलाई कत्तल पारी उहाँका साथमा खलबल नपारी पत्री ल्याई इज्जतसंग राखेको रीठ १, हाँम्रा माहिला भाइले तिम्रा ज्यानसंम लिन लाग्दा मैले मानू भनी फौजलाई हुकुम दिदा तिमीले उसको ज्यान बचाई अयब छुटाउन पांच वर्षसंम कैदमा राखी इज्जतसंग राखेको रीठ १, हाँम्रा मुलुकका उमराउ, फौज, रैतीलाई हुज्जत दंगा नगराई निसाब गरी राजी राखी तिमीले बजीरी गरेको रीठ १, मुलुकमा लुच्चा, ढाँटले दबाई खाएको र बढ्ने ठाउँ बढाई आमदानी फिकी हाँम्रा हुकुटीको आमदानी बचाई किफायत आमदानीले फौज बढाएको रीठ १, तिमीले यस्तो खरखाई गरेको देखनाले तिमीले बजीरी छोड्यौ भने मैले गादी छोडूँला भनी कसम खाएको थियो तिमीले बजीरी छोड्न आउंदा मैले कसम खाएको भुलें । मैले रानीसंग र अरू उमराउसंग पनि सल्लाह गर्न नपाउनाले तिम्रा इलकाप प्राइमिनिष्टरी भाइलाई बक्सेजाओस् भनी तिमीले विनति गर्दा तिम्रा भाइलाई बक्सेको हो तिमीलाई खाली राखी मैले गादीमा बस्दा मलाई कसम लान्ने भयो यस्ता खरखाई गर्ने बजीरलाई खाली राखे भने मैले नाकदर गरेको र नासमझ गरे जस्तो दुनियांमा पर्ने लाग्यो यसकारणले कास्की १, लमजुङ १ को श्रीमहाराजको

खिताब तिम्रीलाई बक्स्यौ त्यस जगाको तिमीले श्रीमहाराजां भई मैले उमराउ, रैयत, फौजमाथि बिजाईविद्युत गरेको र इंगल्याण्डका किन बादशाहको र चीन बादशाहको दोस्तीमा खलबल गर्ने लागेमा तिमीले यति कुराको बिजाई-विद्युत गर्ने नदिनु तिमीले यति कुरा गर्ने नदिएका बखतमा मैले जोर गरे भने मेरा उमराउ फौजले तिमीलाई मद्दत दिनु प्राइमिनिष्टर बमबहादुरले जंगी, मुलुकी, निजामतीको परपजनीमा चीन इंगल्याण्डका बादशाहसंग दोस्ती बढाउने काममा चुक्न गएमा तिमीले नसीहत दिनु तिमीले नसीहत दिएको नमानौ जोरजुलूम गर्ने लागे भने मेरा मीर उमराउ फौजलाई तिमीले हुकुम दिएबमोलिम काम गर्नु भन्ने हुकुम बक्स्यौ तिमीले आपना राज्यको खुश गर्नु इन्साफमा ज्यान मानातकको अख्तियार र रजाई बक्स्यौ आपना राज्यको श्रीमहाराज खिताब लिई खुशीराजीसंग बसे तिमीलाई दिएको राज्य इलकाप र तिम्रा ज्यानमा मेरा मुलुकका मानिसमा जसले खलबल गर्नामा पस्ला त्यसलाई ज्यान मानातकको अख्तियारीसमेत बक्सेको छ तिम्रा संन्तान दरसन्तानसम्म रजाईको भोग गर तिमीहरूका भाइमा हामीले बाधिबक्सेको मुख्तियारीको रोलमा धीरशमशेर कुवर राणाका रोलपछि तिम्रा छोरा जगतजंग कुवर राणा-लाई मुख्तियारी बक्सेको छ इति संवत् १९१३ साल मिति श्रावण शुदि ५ रोज ४ शुभम् — — — —

त्यहांदेखि जंगबहादुर कुवर राणा राजा कहलाएका हुन् । मुख्तियार भएका माहिला भाइ प्राइमिनिष्टर बमबहादुर कुवर राणा चाँडै परलोक हुंदा १४ साल आषाढ शुदि ७ रोज १ का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले अरू भाइलाई प्राइमिनिष्टर नदिई आफै प्राइमिनिष्टर भए । मुख्तियारी रोलमा काहिला भाइ कृष्णबहादुर कुवर राणालाई कम्याण्डर इन चीफ जनरलको मान गरी मुख्तियारी दिएर मुलुकको कामकाज गराई आफूले हुकुम चलाए । यी मुख्तियार बहुते शास्त्रस्वभावका र मुलुकी कामकाज गर्दा पनि दुनियां भैभारदार सबैलाई सुबिस्ता हुने गरी गर्ने दयाधर्म भएका थिए । फकीरफकेरा, अतिथिअभ्यागत, देशीपरदेशीहरूलाई पनि बराबर भण्डारा खुवाउंथे । भाँडावर्तत, घण्टा, पंखा, पाखी, कपडा, खाना-खर्च इत्यादि जसलाई जे इच्छा छ वर्ष वर्षपीछे एकपल्ट जम्मा गरी दिन्थे । यस्ता उदार गुण प्रधान भएका हुनाले

यिनका पालामा दुनियांलाई कुनै कुराको पनि दुःखपीडा भएन ।

यिनै राजाका समयमा १३ सालमा अंग्रेजहरूले नौ सय गजसंम गोली जाने इन्फेल् नाउं गरेको बन्दूक बनाई आपना मिरट्मा रहेका पल्टनलाई दिए । त्यस बन्दूकका कार्तोसमा बोसो परेको र दांतले टोक्री भर्नुपर्ने हुंदा पल्टनले मंजूर नगरी हुलहुज्जत गरे । अंग्रेजहरूलाई मारी साह्ला राजा-रजौटालाई “अब अंग्रेजले हाम्रो जात र धर्म पनि लिन लाग्यो” भन्ने चिठी पठाए । जगा जगाबाट राजारजौटा-हरूले पनि मद्दत दिए । तर अंग्रेजलाई ज्यादा दुःख-दिनामा नवाफ बादशाहले पूरा मद्दत दिए । सो मद्दत दिने दिल्लीका बादशाह १, पूनाका राना राउ बाला राउ पेशवार २, लखनौका बादशाह वाजीदल ३ थिए । यिनी-हरू दिल्लीका बादशाहसंग रेविल भएका काला पल्टन गई मिलेर उनकै मद्दतले किल्लामा रहेका अंग्रेजहरूलाई र उनका मेम बालकहरूलाई समेत मारे । अनेक तरहका उपद्रवसमेत गरेः कसैको हात काट्ने, कसैको नाक काट्ने, कसैको कान काट्ने र कुनै आमाबाबुहरूलाई बाँधी बालक-हरूलाई उरालेर तरवारको धार थापी टुक्रा टुक्रा गरी काट्ने । अनि त्यही मासु आमाबाबुका मुखमा कोची मार्ने-संम गरे । यसरी अंग्रेजहरूको सर्वनाश गरे । यस्तै रीतले लखनौमा पनि अंग्रेज र मेमहरूलाई फजियत गरी मारे । कानपुरमा पनि नाना राउ पेशवाले गैह्र अंग्रेज र उनका मेम तथा बालकहरूलाई किल्लामा कैद गरी महीना दिनसंम खानपिन नदिएर दुःख दिए । अंग्रेजहरूले आजित भई “हामीलाई जनहि एक एक सेर आटा दिई नाउमा राखि-देऊ, आफ्ना मुलुक बेलायतमा जान्छौं भने ।” “हुन्छ” भनी नाउ ल्याएर जनरल हडवि लाकसमेतलाई नाउमा हाली “लौ जाऊ” भन्दै दम दिएर तोपको फायर गरी उडाइ-दिए । तोपका फायरबाट बाचेका दुइ चार जना अंग्रेज मेमहरूलाई पनि पक्रेर ल्याई इनारमा खसाल्दै मारिदिए ।

यसरी अंग्रेज जातको नाश गरेको खबर क्यानिङ्ग लाठसाहेबले सुन्दा बहुते अपशोच गरे । अनि नेपालमा रहेका रेजिडेण्ट रामजीसाहेबलाई “यो हाल सबै महाराज-लाई सुनाई मद्दत माग । गोरखाली पल्टनलाई भत्ताखर्च सिपाही १ के महीना १ को कंपनी रु. ७। का दरले देऊ” भनी लेखिपठाए । उनले श्री ३ महाराजसंग विनति गरी मद्दत माग्दा भी ५ महाराजसंग इज्जुरमा बस्पाए । श्री ३

महाराजले गैह्र भारदारहरू राखी अंग्रेजलाई मद्दत दिने हो कि के गर्ने हो ?” भने । “मद्दत दिन हुंदैन” भनी सबैले भने । श्री ३ महाराज जंगबहादुरले “स्त्रीहत्या र बालहत्या गर्नेलाई मद्दतद्वारा दण्ड गर्ने हामी हिन्दूहरूको धर्म हो । तसर्थ मद्दत दिनैपर्छ” भने । अनि गोरखपुरमा रहेका अंग्रेजका बचाउका निमित्त पाल्पाबाट बरखका शवान दुइ सय अट्टार आषाढ वदि ८ मा खटाई पठाए ।

त्यसपछि श्री ५ महाराजाधिराजमा बबसाई हिन्दूस्था-नबाट ६ पल्टनलाई आएको भत्ताखर्च बाँडिदिई आषाढ-शुदि नवमीदेखि एकादशीसंममा पल्टनलाई बिदा गरी कर्णेल पहलमानसिंह बस्नेतलाई अखितयार दिएर मकवानपुरको बाटो जानू भनी खटाए । ती कर्णेलले पल्टन लिई जांदा बरेबामा अंग्रेज अफिसरहरू आई ठूलो खातिर गरे । बेतिया पुगेका दिनदेखि नारायणी नपुगुन्जेलसंम हैजाका व्यथाले पल्टनका मानिस धेरै नोकसान भए । जनैपूर्णिमाका दिन गोरखपुरमा पुग्दा दुइ चार दिन त्यहीँ मुकाम गरे । शेर र बज्रबहादुर पल्टन लिई कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेत अधि बढेर सरयूघाट रोकन पुगे । चार पल्टनसंग रातदिन लडाईं हुंदा जित गोरखाको भयो । सरयू तरी तीन दिन मुकाम गरेपछि बघैदारका लडाईंमा पनि गोरखाकै जित भयो । आजमगढमा पुगेर दुइ चार दिन मुकाम गरेपछि सबुज र गणेशदल दुइ पल्टनका साथमा कर्णेल शमशेरलाई आजमगढमा राखी कर्णेल पहलमानसिंह बस्नेतले चार पल्टन लिई जीवनपुर पुगे । त्यहाँको किल्ला आफ्ना कब्जामा राखी दुइ तीन महीना त्यहीँ मुकाम गरे । कम्पनी सरकारका खजाना हिफाजत गर्नालाई कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेतका साथमा बज्रबहादुर र देवीदल पल्टन बनारसतर्फ गए ।

त्यसै बखतमा आजमगढमा रहेका फौजलाई दुश्मनले घेरा दिएर कालीबक्स जीवनपुरका किल्लाको खबरदारीलाई राखी शेर आजमगढको मद्दतलाई गयो । रातदिनमा तीस कोस मजलिस मारी आजमगढमा पुगेर सबुज र गणेशदल-संग भेला भयो । त्यसै रातमा सात कोस बढी मधुरीमा लडाईं गर्दा जितेर दुश्मनबाट लुटेका तीन तोप साथमा लिई शेर पल्टन फेनि जीवनपुर फर्क्यो । जीवनपुरमा बसेका पल्टनले भमारखपुरमा गई धेरै दौलत लुटपिट गरी ल्याए । जीवनपुरको किल्ला आफ्नो कब्जामा राखी चार पल्टन बढेर लिङ्गजमौजमा पुगी पाल टांग्दै भियो । अक्समाप्त

दुश्मन बढेर आउंदा गोरखातर्फका चार पल्टन पनि बढ्यो र कोधुवाबागमा लडाईं हुंदा जित गोरखाको भयो । त्यहाँबाट बढेर कोइलपुरमा चार पांच दिन मुकाम गर्दा पश्चिम-तर्फबाट दुश्मनको फौज मजबूत भई आयो भन्ने खबर आयो । त्यहाँ आडपिन केही नहुंदा सिगडामौवामा पुगे त्यहाँ रातभरमा दुश्मनको जोर तपुने काठेकिल्ला बनाएको देखेर अंग्रेज साहेबानहरू साह्रै खुशी भए ।

तीन दिनपछि त्यहाँबाट बढी चाँदेमा ठूलो लडाईं हुंदा कर्णेल मदनमानसिंह बस्नेत तोपको गोला लागी मरे । उनका खानगी मेजर कपतान इन्द्रसिंह खत्रीले पाए । लेफटेन गंभीरसिंह माझीलाई सात जना वैरीले घेरा दिई बराबर चलाउंदा उनले आफूलाई लागेको तरबारको वेदना खपी सातै जनालाई मारे । त्यसबापत उनले बहादुरी खिताब र कपतानी दर्जा पाए । त्यो लडाईं जिती दुश्मनका चार तोप लुटेर पल्टन फर्की सिगडामौवामा पुग्यो । त्यहाँ तीन चार दिन मुकाम गरी त्यहाँबाट बटुलापुरमा पुगेर महीना दिनसम्म मुकाम गरी पल्टन बस्यो । पछि जीवनपुरमा फर्क्यो । दुइ पल्टन लिई इन्द्रसिंह खत्री जसरथपुरमा पुगेकै दिन जनरल फडकिस साहेब घोडा लागेको दुइ तोप लिई फौजलाई मद्दत दिन आइपुगे । पल्टनलाई खातिर दिई त्यताबाट फूलपुरमा पुगेर दुइ चार दिन मुकाम गरे ।

त्यसै बेला इलाहाबादबाट गोरका रिसल्ला ५००, गोरकाको पल्टन १ र होष्टरी तोप ४ समेत आइपुगे । जसरथपुरमा ठूलो लडाईं हुंदा वैरीका फौज धेरै मारी १३ तोप लुटेर ल्याए । अनि अंग्रेजका रिसल्लाहरू इलाहाबाद फर्के । गोरखाली पल्टन पनि फर्की बदलापुर, आजमगढ र जीवनपुरमा रहेका जम्मै पल्टन लखनौतर्फ बढे । चाँदेमा फेरि रातभर ठूलो लडाईं हुंदा भोलिपल्ट जितेर त्यहीं मुकाम गरे । त्यहाँबाट सुलतानपुर गएका दिन ठूलो लडाईं हुंदा जिते र २२ तोप लुटेर ल्याए । त्यहाँ दुइ चार दिन मुकाम गरी लडाईं गर्दै र जित्दै गोसाईगंज पुगे । त्यहाँ पनि ठूलो लडाईं भयो र जिते दुइ चार दिन सुबिस्ता लिए । त्यसै बखतमा लखनौबाट रिसल्ला आई तोप लिएर लखनौतर्फ लागे । यस्ता तरहले आठ दश लडाईं गरिसकेपछि पनि अंग्रेजहरूलाई वैरीहरूले सिकिस्त गरिराखेकै थियो ।

यस्तो खबर रेजिडेण्टले श्री ५ महाराजाधिराजका

हजुरमा जाहेर गरे । अनि यही पाँच वदि ४ रोज २ का दिन भारी फौज साथमा लिई श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा, कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल कृष्णबहादुर कुवर राणा, पूर्वतर्फका कम्प्याण्डर जनरल धीरशमशेर कुवर राणा, जनरल बखतजंग कुवर राणा र मेजर जनरल खड्गबहादुर राणाहरूले प्रस्थान गरे । ठाउँ ठाउँमा धेरै लडाईं भइसकेको र लखनौ मात्र बाँकी रहेकोले लखनौको केशरबागमा पुगे । त्यहाँ ठूलो लडाईं हुंदा कपतान श्री विलास पाध्या गिराफ लागी मरे । अरू फौज पनि केही परे । त्यो लडाईं जितेपछि लखनौमा लुटपिट गरी पाइएसम्मको धन लिएर सबै फौज जम्मा भए । अनि चार पल्टन कानपुरको बाटो र बाँकी फौज अयोध्याको बाटो गरी नेपाल फर्के । नेपाल उत्रेपछि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहको दर्शन गरी सबै हाल विस्तार गरे ।

त्यसपछि त्यस लडाईंमा मिहिनेत गरी जितेबापत विवन भिक्टोरिया बादशाहबाट नेपाल सरकारलाई नयाँ मुलुक र श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणालाई जी. सी. बी. को तथा अरू पल्टनलाई चाँदीको तक्मा मिल्यो । १९१६ सालमा ती अपराधी कालाहरू यहाँ तराईमा आई लुकेका थिए । तिनीहरूलाई पत्नी मानेलाई मारी, धपाउनेलाई धपाई र शरण परेका लखनौका नवाफका रानी बेगम र उनबाट जन्मेका छोरा त्रिचिस कदरलाई ल्याई पानीढिकीनेरको घरबधैंचामा राखे । नाना राउ बाला राउका रानीलाई थापाथलीनेर घर मात्र बनाएर खानाखर्च दिई राखे ।

त्यसपछि श्री ५ वलिहद महाराजाधिराज त्रैलोक्य वीर विक्रम शमशेर जंगबहादुर शाहको श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाका जेठी मैयांमहारानीपट्टिकी र अर्को रानीपट्टिकी २ मैयांसंग विवाह भयो । संवत् १९१४ साल आषाढ शुदि ५ रोज ६ का दिन थापाथलीमा जन्त गई नाचकीर्तन र ठूलो उत्सव भयो । जंगी, निजामती, कम्पू, पगरी, रकमी, भिन्निया सबैलाई गरी पांच छ लाखको खिल्लत बकस भयो । यी अधिराजकुमारको विवाह गर्नालाई भएको लालमोहरको बेहोरा यस्तो थियो:-

आगे स्वस्ति श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डत्यादि श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाजीप्रति हाम्रा नाति श्री ५

महाराजाधिराज त्रैलोक्य वीर विक्रम शमशेर जंगबहादुर शाहलाई विवाह गर्न तिम्रा मैयां देऊ भनी हात्रा खुशी राजीले मागेको हो तिम्रा मैयां दिनू विवाह भएपछि हात्रा नातिले तिम्रा मैयांका हातको भात खान दिनू तिम्रा मैयां-पट्टि जेठा छोरा भयो भने तिनले चलिआएका रीतबमोजिम गादीमा बसी रजाइं गर्नु हात्रा खुशी राजीसंग यी दुइ कुराको हुकुम बक्सेको छ यसमा जसले खरखिचोला गरी अर्को तरह गर्न पस्ला त्यसलाई जीवधनको शासना गर्नु भनी हुकुमको लालमोहर गरिबक्सीं संवत् १९१४ साल निति ज्येष्ठ वदि ५ रोज शुभम् — — — —

संवत् १९१८ सालमा खस जातहरूलाई यी बडा शूरा, बल, किशमत गर्ने हुनु भनी अधिका पूर्खाहरूको पद्धति बुझी मन्त्री श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले क्षत्री पद दिन योग्य ठहराए। अनि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्र-विक्रम शाहका हजुरमा विनति चढाई बक्सएर अब उप्रान्त खस जातलाई फलाना क्षत्री भन्ने पद दिए। त्यसपछि खस जातलाई क्षत्री भन्ने प्रथा चलयो।

श्री ३ महाराजले कौशल कचहरी बनाई त्यहां भार-दार पगरीहरू र गुरुराज तथा पण्डितहरूसमेत भई धर्म-शास्त्रका प्रमाण हेरेर आ-आपना बुद्धिले देखेको छलफल गरी यस विषयमा यस्तो यस्तो चाहिन्छ भन्ने युगधर्मका रीतले निर्णय गर्ने रीत चलाए। अधि राजा जय स्थिति मल्लका पालामा भएको स्थितिभन्दा पनि व्यक्तसंग खोलि-एको तथा बालक अदनाले पनि बुझ्न सक्ने "ऐन" भन्ने नाउं प्रख्यात गरे। त्यस्ता धेरै ऐन बनाई किताब खडा गरे। त्यस किताबमा राजाबजीरको छाप लगाई छोटो बडा सबैको एकै किसिमको इन्साफ हुने स्थिति बांधे। गोरखा-राजभरका कामकाज, व्यवहार, इन्साफ, प्रसाद, दण्डहरूका रीति स्थिति ग्रंथ अब उप्रान्त ऐनबमोजिम गर्नु भन्ने पाहाड, पर्वत र मध्येस सर्वत्र गौंडा गौंडामा ऐनको किताब पठाई प्रसिद्ध गराए। फेरि मोठतहवील, मुलुकीखाना, शराबखाना, तोपखाना, ऐनखाना, किताबखाना इत्यादि धेरै कामकाजका अड्डा खडा गरी काम गरे। १७ सालमा गोदावरीमा र १८ सालमा हात्तीवनमा सोखका निमित्त दरवार बनाई कहिलेकाहीं दुइ चार दिन बस्ने गरे। ठाउं ठाउंमा सडकहरू पनि धेरै बनाए। ११ सालमा टुंडिखेलका बीचमा ठूलठूला सुनका सिंह चार कुनामा राखी सुनको आफ्नो तस्वीर बीचमा रखे। यी राजाले १७ सालमा

शुरू गरी नक्खूमा १, मनोहरामा १, भादगाउं जाने बाटाका वागमतीमा १, विष्णुमतीमा १, चौभारमा १, बालाज्यूमा १, धोबीखोलामा १, हिटीडामा १, करामा १, बोलाडमा १, आंखूमा १, कालीमा १ गरी जम्मा १२ पुल बनाए। यी पुल बनेपछि वर्षामा हिँदने दुनियांहरूले बहुत सुविस्ता पाउदा जय जय पुकारा गरे।

संवत् १९१९ सालमा हुकुम बक्सई श्री ३ महाराजले गोकर्णका वनमा चौतर्फी परखालको गिर्दा घुमाएर दरवार-समेत बनाए। त्यहां जात जातका हरिण, जरायो आदि वनचर पशु र पंछीहरू ल्याई छाडेर बहुत गुलजार र शोभायमान गराए। २४ सालमा नागार्जुनमा पनि लाखौं रुपियां खर्च गरी रिगै डांडा घेरेर परखाल बनाई जात जातका पशुपंछी छाडेर रमणीय गराए। छहरेमा खरको दरवार पनि बनाए। यस्तै नगरकोटमा पनि खरको दरवार बनाए। यी दरवारहरूमा कहिलेकाहीं आफू गएर बस्दथे पनि। यस्ता तरहेले श्री ३ महाराज वर्षाकालमा वनवनका दरवारमा आवतजावत गरी धेरैजसो आफ्नो दरवार थापा-शलीमा बस्दथे। जब हिउँमा लाग्यो कार्तिक मङ्शीरदेखि तराईतर्फ शिकारमा गई हात्ती पत्नी बाघ, भालु, गैंडा, अर्ना आदि दुष्ट वनजन्तुहरूलाई मार्दथे। जात जातका हरिण, जरायो र पशुपंछीहरू पक्रेर ल्याई आफूले बनाएका उपवन-हरूमा छाड्दथे। यसरी कहिले पहाड र कहिले मध्येस गरी वनविहार गर्दथे।

१९२० सालमा यिनै श्री ३ महाराजले मृगस्थलीका वनमा बहुत सुन्दर मनोहर देवालय बनाई तन्त्राख्यानले त्रिश्वरूप देवताको स्थापना गरेर नित्य र नैमित्तिक पूजा गर्ने धेरै गूठीहरू राखे। यसै सालमा आर्याघाट बनाई पारितोश एकादश रुद्रको शिवालयको स्थापना, कोटीहीम, लक्ष्यहोम, धाम्बपर्वत, उभयमुखी गोदाम, सहस्रगोदानसमेत गरे। उनी यसरी पर्व पर्वमा सहस्र गोदान गर्दथे। यी श्री ३ महाराज बहुत उदार स्वभाव भएका दानी हुनाले शास्त्रहरूमा लेखिएका श्रीयन्त्र सपरिस्कर भवनदान इत्यादि नाना प्रकारकादानहरू पनि बखत बखतमा गर्दथे। उनले यसरी ब्राह्मणहरूलाई तृप्त गराई परलोकको उद्धार गरे। गुह्येश्वरीपीठमा सुनको कलशमा नवरत्न जडी सुनका पाताले भरिबलाई छोपेर लाखौं रुपियां खर्च गरी पीठको उद्धार गरे।

यसै सालमा काहिंला भाइ कृष्णबहादुर कुवर राणा परलोक हुदा २० साल अक्षय वदि ९ मा सैलबमोजिम

ठाहिला भाइ जनरल रणधीपसिंह कुवर राणा कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल मुख्तियार भए । उनले मुख्तियारी गर्दा नेपाल पहाड भरमुलुकका प्रजाहरूले आफ्नो भएभरको बेहोरा नछुटाई ग्वाहा प्रमाण लेखेर वादी वा प्रतिवादीको इजहार चडाई पुर्णक्ष गर्नुपर्ने रीत १, कामदार कारिन्दा अड्डा अमाल खालहरूले आ-आफना कामको निक्सारी साधसोध अड्डाका ग्रँह बेहोरा लेखी कौशलमार्फत ठहराएर हात्ता हजुरमा रिपोट जाहेर गरी हुकुम मर्जी सनद भइआएबमोजिम गर्नु भन्ने १, नेपाल पाहाड मध्येस ग्रँह अड्डाका आमदानीखर्चको १५।१५ रोजमा बुझाउने पन्ध्ररोजा स्याहा श्री कुमारीचोकमा बुझाउनु भन्नेसमेत नयां रीतका स्रेस्ता खडा गरी श्री ३ महाराजबाट हुकुम बक्सिएर नेपाल पहाड मध्येस भरमुलुकमा चलाए ।

एक दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा २० सालमा पश्चिमतर्फको बाटो गरी जांदा बूढीगण्डकीका फलामे कोलुंगामा श्री ३ महाराज र केही लश्कर पार भए । त्यसपछि रँफल पल्टनले हुल गरी एकैचोटि तर्न लाग्दा कोलुंगामा ठूलो भार भई चुँडियो । श्री ३ महाराज फर्केर पौडन जान्ने मानिस पठाई डुबेकामध्ये धेरैलाइ पार लगाए, तर केही गण्डीमा परेका पन्थै भए ।

२२ साल भाद्र शुदि १४ पर पूर्णिमाका दिन इन्द्रयात्रामा श्री कुमारीको रथ आइपुग्ने बखतमा श्री ५ महाराज-जाधिराजबाट राज गर्नुपर्ने गादीमा ज्याबाहालटोलको भोटेचा वैद्य सिल्ली हुनाले गई बस्दा पहिले कसैले देखेनन् र पछिबाट देख्दा त्यसलाई कुटेर शासना गरी कैद गरे । यही साल फागुन महीनामा एक दिन र एक रातसंम निरन्तर हिउँ परी थुप्रियो, चार पांच दिनसंम पनि गलेन ।

१९२३ सालमा आकाशबाट तारा खसेको देखियो । त्यसै साल कार्तिक महीनाको एक दिन टुंडिखेलमा कबायद खेलन गएका जनरल बखतजंग कुवरलाई एउटा मानिसले खुकुरीले हान्दा छातामा पन्थो, दक्खल हुन पाएन । त्यस मानिसलाई पक्री मारे ।

अघि भीमसेन थापाका पालादेखि दश घडी रात जांदा एक पटक तोप पड्काउने रीत चलेको कायमै थियो । यी बजीरका पालामा बिहानका बखतमा होश नपाई रमनले प्रजाहरूलाई पक्राएर र प्रजाहरूले गर्ने आंटेको आ-आफ्नो

काम बिग्रन गई दुःख हुन्छ भन्ने हेतुले यही २३ साल ज्येष्ठ वदि रोज ४ का दिनदेखि अब उप्रान्त बिहानका पांच घडी रात बांकीमा पनि तोप पड्काउनु भन्ने हुकुम हुंदा बिहान पांच घडी रात बांकीमा समेत तोप पड्काउने रीत चलाए-कोले दुनियांलाई बहुते सुबिस्ता भयो ।

२४ सालमा मत्स्येन्द्रनाथको रथ दरवारनेर पुगेका बखतमा जल्यो र अर्को रथ बनाई यात्रा गरे । २५ साल चैत्र वदि १० का राति १४।१५ घडी चढ्दा अड्कोनारायण भएका टोलमा अग्नि प्रवेश भई साहु धर्मनारायणको घरसमेत जल्दा दुनियांले मद्दत दिंदा पनि आगो निभाउन सकेनन् र जगसमेत जल्यो । यस आगलागीले तेह्र महीनासंम आगो निभेन । धनदौलथ, असबाफ, बहीपत्रहरू धेरै परे । बुङ्गलमा सुतिरहेको एउटा साल्मी पनि मन्थो । श्री ३ महाराजको सवारी भई ठूलो खातिरसंग "तंलाई व्यवहार र बन्दोबस्त गर्न जो चाहिने धन दिन्छु" भनी लाखौं रुपियां बकस दिए । त्यसबाट आफ्नो ठांट र तखत अधिकै जस्तो थामी घर बनाउन जग खन्दा हुंगाको श्रीकृष्णको सूति पाइयो र सिंहसत्तलमा स्थापना गरिदिए । साहु धर्मनारायण मानन्धर मरेका हुनाले उनका जेठा छोरा हर्षनारायणले ती श्रीकृष्णलाई बहुते मानी गूठी र जगेरा धनसमेत प्रशस्त राखिदिए । २६ सालमा मलमास पर्दा त्यस मलमासदेखि मत्स्यनारायणको मेला भई उहां पूजा र दर्शन गर्ने रीत चल्यो ।

१९२७ सालमा दक्षिणतर्फका कम्प्याण्डर जनरल जगत्जंग कुवर राणाले मीननाथको अधिको मान्द्राको छाना क्कि मुनको छाना लगाइदिए । यही २७ साल आषाढ वदि १० रोज मा श्री ३ महाराजले मेरो र मेरा भाइछोरा, कामदारकारिन्दा ग्रँहको चुक, घूसपेस सरकारको काम बिगारेको र सरकारको धन चोरी खाएको तथा अड्डाखानाका हाकिमहरूले अन्याय गरेको समेत ग्रँह ऐनबमोजिम गर्नु भन्ने धर्मपत्रको रुक्का सवाल गरी ११ जनालाई पांचायनमा धर्म भकाएर धर्मकचहरी खडा गरे । जागीर-बाहेक चोरी, डांटी, घूस र सलामी खाएको ठहराई गरेका आमदानीको दसौद खान दिई पुलको सिंहसत्तलमा अड्डा बनाई राखे । त्यस धर्मकचहरीले राजाका भाइछोरा मुख्तियारपर्यन्तको र अरु भारदार, कारिन्दासमेतको कच्चा जांची दाम दाम पक्रांदा वर्षको लाखौं रुपियां आमदानी गरेर नेपाल, पाहाड, मध्येस सर्वत्र थर्कमान गरायो ।

२५ सालमा यी राजाले कान्तिपुर र पाटन दुवै ठाउँका दुवै मत्स्येन्द्रनाथका रथमा ढलौटको आग्लो, फलामको पाताको पांग्रा र पिल्लको पांग्राको आंखा बनाई रथयात्रो गराए । २८ सालमा कान्तिपुरको काठेसिभू भत्की बिश्र दौ नाउ उदासले जीर्णोद्धार गरी धेरै रुपियां खर्च गरेर सिभूकै डबलको चौघेरा सत्तल र देवताहरूसमेत भएको रमणीय बनाई गूठीसमेत राखे ।

त्यसपछि २८ सालमा चीनबादशाहबाट श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणालाई "थोङ लिङ प्रिम्माको काङ वाङ स्यान" भन्ने खिताप दिई पठाउदा चिनियां भारदारहरू नेपालमा आए । ती भारदारहरू र राजा हात्तीमा बसी सिन्दूरयात्राको उत्सव गरे । उनीहरू केही दिन बसी बिदा भएर चीनतर्फ गए । २९ सालमा बेलायतका बादशाह विवन भिक्टोरियाबाट पनि "जी. सी. बी. याण्ड जी. सी. एस. आई." भन्ने खिताप थपी पठाए । अब प्रशस्तिको बेहोरा यस्तो भयो:-

स्वस्त श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज जंगबहादुर कुवर राणा जी. सी. बी. सी. याण्ड जी. सी. एस. आई. थोङ लिङ प्रिम्माको काङ वाङ स्यान प्राइमिनिष्टर याण्ड कम्याण्टर इन चीफकस्य रुक्का भन्ने भयो ।

३१ साल चैत्र शुदि १५ रोज ३ मा वागमती काल-मोचनघाटमा श्रीनारायण स्थापना गरी टुडिखेलमा राखेका सुनका चार सिंहका मूर्ति ल्याएर त्यही देवलका कुना कुनामा राखे । आफ्नो मूर्ति खम्बामाथि राखी सोही खम्बामा आफूले गरेका किस्मतको बयान लेखाए । यही ३१ सालमा पूर्व र पश्चिम बाईस अड्डा खडा गरी पूर्वतर्फ कर्णेल इन्द्रसिंह खत्री क्षत्रीलाई र पश्चिमतर्फ लेफटेण्ट कर्णेल अमृतसिंह अधिकारी क्षत्रीलाई अख्तियारी दिई मिलसिया-जांचमा पठाए । उनीहरू ठाउँ ठाउँमा जांची बुझी यो यो जात, यस यसका जाहान बच्चा यति, त्यसमा साबुत यति, गौडा, गढी, घाट यस यस ठाउँको बाटो कोश यति यति भन्नेसमेत खुलस्त सेस्ता खडा गरे । त्यस किताबबाट जंगी काम चल्दा फौज खडा गर्न, साबुत जवान, रसदको र फौज हिडाउने राख्नेसमेत तजवीज गर्न सजिलो हुने थाराए ।

१९३२ साल कात्तिक शुदि ५ रोज ४ का दिन ठिमी बाहुदखानामा आगलागी हुदा कैदी, ज्यालादारी र जनानासमेत ५०।५५ मरे । त्यहां बांकी रहेका कैदी थुनुवा पच्चीस जनालाई बहुत दया गरी छाडिदिए । २६ सालदेखि बनाउन शुरु गरेको देशका नक्साको मेगजिन ३२ सालमा तयार भयो । टुडिखेलका पानीढिकीका जंगी मेगजिनका असबाफहरू त्यही लगी जडे । देशी बंगाली कालिगडहरू ल्याई तलब दिएर घरसमेत बनाई राखे । पसलहरू पनि उही राख्दा बहुतै गुलजार भयो । देशबाट ल्याएको कलघर र सबै खरखजाना भरपूर हुदा बहुतै शोभायमान भयो ।

संवत् १९३२ साल श्रावण शुदि ७ रोज १ का दिन १८।४ घडी दिन चढ्दा तथा साउनका २५ दिन जांदा श्री ५ महाराजाधिराजका जेठा पुत्र श्री ५ वलिहद महाराजाधिराज त्रैलोक्यवीरविक्रम पराक्रम जंग बहादुर शाहकी श्री ५ माहिला महारानीका गर्भबाट साहेबज्यादा पैदा हुदा तोपको बढाई र नानातरहको नाचतमाशा तथा उत्सव भयो । श्री ५ साहेबज्यादा पृथ्वीवीरविक्रम शमशेर जंग बहादुर शाह भन्ने नाउ रह्यो । यी श्री ५ माहिला महारानी श्री ३ बडा मैयांमहारानी हिरण्यगर्भकुमारीका गर्भबाट जन्म भएकी हुन् ।

यसै ३२ सालमा मन्त्री श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाको पश्चिमतर्फ सभारी हुदा महांकालीका किनारामा बेलायतको बादशाह विवन भिक्टोरियाका जेठा छोरा पछि बादशाह हुने साहेबज्यादा प्रिन्स अफ वेल्स बेलायतबाट हिन्दूस्थानकी सफर गर्न आएका थिए । श्री ३ महाराजसंग भेट मुलाकात हुदा साहेबज्यादाले शिकारको मनसुवा गरे । अनि आफू, साहेबज्यादा, आफ्ना र अंग्रेजका जनरल, कर्णेलहरूलाई हात्तीमा राखी भारी शिकार खेले । २०।२५ जिउंदा बाघ पत्नी खोरमा हालेर अरू मारिएका बाघ, हात्ती, गैडा, अर्ना आदि धेरै पशुहरू सबै साहेबज्यादालाई चढाए । ती सबै माल बेलायतमा पुग्दा यी महाराज अति शूरा, अकलवन्त र जसामर्द भन्ने बाहु टापू बेलायतमा समेत नाउं प्रख्यात भयो ।

३२ साल फागुन शुदि १० रोज १ का दिन १२ बजे साहेबज्यादाबाट "श्री ३ महाराज र उनका मुख्य थो यो मानिसलाई केही तोफा दिनेछन् । त्यस बेला श्री ३ महा-

राजले तिनीहरूलाई पनि साथमा ल्याउनुभए बढिया होला” भन्ने कुरा विहान रेजिडेण्ट साहेबले पू. क. ज. धीरशमशेर जंग राणालाई भनिपठाएका थिए। १२ बज्ज १५ मिनेट बांकी भएपछि श्री ३ महाराजको सबारी चलाउन आउंदा श्री ३ महाराज र तोफा पाउने मानिसहरू घोडामा चढी साहेबज्यादाका तम्बूमा पुगे। सबै जना दस्तूरमाफिक बसिसकेपछि साहेबज्यादा उठी आफूले लेखेको खलतारपत्र श्री ३ महाराजाधिराजकहाँ लगिदिनुहोला भनी श्री ३ महाराजका बाहुनीमा दिए।

त्यसपछि श्री ३ महाराजलाई सुनको तक्मा र किरीट आफैले लगाइदिई बांकी सबै तोफा यो यो यस यसलाई भनी एक एक गरी देखाए। अनि साहज्यादा र महाराज कुर्सीमा बसी पू. क. ज. धीरशमशेर जंग कुवर राणालाई दिने तोफा सामान ल्याई किरीट आफैले लगाइदिए। जनरल बबरजंग बहादुर राणालाई पनि मेचबाट उठी आफ्नै हातले तक्मा तोफा दिए। यस्तै प्रकारले कर्णेल फत्यबहादुर राणासंमलाई मेचबाट उठी आफ्नै हातले तक्मा तोफा दिए। अरू भारदार पगरीहरूलाई कुर्सीमा बसी एक एक जना डाकदै आफ्नै हातले दिए। “म यहाँ आई तिमीहरूसंग मुलाकात गरी बेलायतको चीज तोफा दिएको पछिसंम परस्पर मित्रता रहोस् भन्नाका निमित्त हो” भनी साहेबज्यादाले भने। “मउपर यस्तो मेहेरमानी हुंदा करोड रुपियाँले नपाउने पाएँ। मेरा जीउ र बगंतले धानेसंम हजुरको खरख्वाही गर्नामा तयार छु। यहाँको यस्तै मेहरमानी सधैं रहोस्” भनी श्री ३ महाराजले भने। अनि साहेबज्यादाले उठी सलाम गरे। श्री ३ महाराजले पनि ठुकेर सलाम गरे। त्यसै बखतमा पू. क. ज. धीरशमशेर जंग राणा उठी श्री ३ महाराजछेउ गएर सबै अफिसरहरूले “हामी सबै अफिसरमाथिसमेत साहज्यादाबाट ठूलो मेहरमानी भयो। उहाँका सरकारको केही काम परिआएमा हाम्रा सरकारबाट हुकुम पाउनासाथ तनमन लगाएर काम गर्न तयार छौं भन्छन्” भनी सुनाए। यो कुरा श्री ३ महाराजले हिन्दी भाषाबाट रेजिडेण्ट साहेबलाई भने। रेजिडेण्ट साहेबले अंग्रेजीबाट संझाईदिए। अनि साहेबज्यादाले अफिसरतिर हेरी हाँस्दै सलाम उठाए। अफिसरहरूले पनि सलाम गरे।

त्यसै दिन २ बजे साहेबज्यादा हाम्रा मुलुकबाट रमाना हुने समय थियो। डेढ बजे तोपखाना, बादशाही बाजा र

पल्टनसमेत जंगीपोशाक लगाई तयार भयो। साहेबज्यादा तम्बूबाट निस्कनेसाथ पल्टनले सलामी दियो। हात्तीमा सवार भई उनी रमाना भए। श्री ३ महाराज, जनरल, अफिसर, भारदारहरू सबैले महाकालीको किनार मुडियाघाटसंम पुन्याए। महाकालीपार साहज्यादाको र महाकालीवार महाराजको तम्बू परेको थियो। फागुन बदि १० रोज १ का दिन ११ बजे मुडियाघाटबाट साहज्यादाको सबारी बरेणीसंम बग्गीको डांकमा भयो। १५ मिनेटअगाडि श्री ३ महाराजले साहज्यादाबाट तोफा पाउने अफिसरहरू साथ लिई तम्बूमा पुगेर साहज्यादासंग बातचित गरे। साहज्यादाले मेजर कपतान बहादुर गंभीरसिंह माखीलाई दिने तोफा हिजो पाएका छैनन्, दिनुहोला भनी महाराजलाई दिए। अनि साहज्यादा सबैसंग बिदा भई रमाना भए। श्री ३ महाराजको सबारी पनि फिन्चो। सो रमाना हुबे बखतमा त्यहाँका बडासाहेबसंग कुराकहानी हुंदा पाहाडको बाटो पहिराले बिग्रेको खबर आउंदा चाँडो बनाई तयार गर्न मानिस पठाएको छ भन्दा बडासाहेबले “किन पाहाडको तकलीफ खानुहुन्छ? महारानीलाई र हजुरलाई पनि दुःख हुन्छ। रेलको बाटो सबारी हुन्छ भने साहज्यादालाई राखेको डांक छ, थाम्छु” भनी बडासाहेबले भने। “पल्टनसंग सल्लाह गरौं” भनी फर्केर पल्टनसंग सल्लाह गर्दा सबैले रेलको बाटो जान राजी भई विनति गरे। त्यो कुरा बडासाहेबसंग बन्दोबस्त बांधी रेलकै बाटो गरी नेपाल आइपुगे। अनि श्री ५ महाराजाधिराजको दर्शन गरी साहेबज्यादासंग भएको शिकारको सबै बिस्तार गरे।

श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहका कान्छा बडामहारानी श्री ५ देवराजलक्ष्मीदेवीलाई आराम नहुंदा आर्याघाट लरेका बाह्र दिनमा अर्थात् ३३ साल भाद्र शुदि ७ रोज ७ का राती २ घडी बांकी छंदा दानदक्षिणा सबै गरी स्वर्ग भइन्। भोलिपल्ट बिहान श्री ५ महारानीलाई बहिनी स्वर्ग भएको समाचार श्री ५ साहिंला बडामहारानी सुरराजलक्ष्मीदेवीले सुनाइन्। त्यसबाट साह्रै अफसोस गरी मुखारी भएको केही बेरपछि केही नभएकी ती महारानी अकस्मात् बोलन नसक्ने हुंदा हडबडसाथ आर्याघाट पुन्याएर दानदक्षिणाहरू गरी त्यसै दिन ७ घडी दिन बांकीमा स्वर्ग भइन्। दुवै महारानीको एकै दिन संस्कार भयो। श्री ५ साहिंला बडामहारानीको क्रिया चीतरियाका छोरा बसे। श्री ५ कान्छा बडामहारानीको क्रिया साहेबज्यु नरेन्द्रविक्रम शाह बसे।

त्यस अवस्थामा ब्राह्मणले १३ दिन र अरूहरूले ४५ दिन अशौच बरखी बान्नु । ब्राह्मणले र बाबुआमा भएका अरूजातले जुंघाबाहेक गरी र अरू गैह्र जातले जुंघासमेत गरी मुण्डन गर्नु भन्ने उर्दी भई मुण्डन गरे । बरखीसंम रातो वस्त्र र पानहरू बारे । दशमीकर्ममा ब्राह्मणबाहेक अरू जातले उपाध्याय ब्राह्मणबाट पूजा जमरा रखाई काम गर्नु । टीकामा पहेंलो सेतो टीका लगाउनु भन्ने उर्नी गरी सोबमोजिम गराए । जूठोभिन्न पर्न जांदा बन्द भएको इन्द्र-यात्रा शुद्धशान्ति भएका दिन लिंगो उभ्याई गराए । अधि बन्द भई पछिबाट श्रीकुमारीको यात्रा भइसकेका छ दिनका दिन हात दुख्यो भनी कुमारी रोइन् ।

यी राजाका पालामा श्री महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले भोट र लखनौतर्फ लडाईं हुंदा अधिका १६ पल्टन र पछि यी बजीरले जमाएका गरी जम्मा ५० पल्टन हुन् । अधिका १६ र जगदल १, रैफल १, भैरवनाथ १, गणेशदल १, गरी जम्मा २० पल्टन र तलब खाने ३० पल्टन थपी जम्मा ५० पल्टन खडा भएका थिए । दुवै लडाईं फत्य भएपछि विक्राममा सरकारको खर्च गर्न मनासिब हुंदैन भनी साबिक २० पल्टनमध्ये सर्वध्वज १ र रणप्रियदल १ यी दुइ पल्टन कास्की लमजुङको राज्य श्री ३ महाराजलाई हुंदा जागीरदारको सट्टाभर्ना गरी खारिज भएका थिए । बांकी राखेका पल्टन रैफल १, राजदल १, महीन्द्रदल १, श्रीनाथ १, बज्रबहादुर १, शमशेरदल १, कालीबहादुर १, गणेशदल १, पुरानागोरख १, कालीबक्स १, जगदल १, नयांगोरख १, रामदल १, सिंहनाथ १ देवीदल १, शेर १, कालीप्रसाद १, भैरवनाथ १ जम्मा पल्टन १८ र तलबी पल्टन रुद्रध्वज १, नरसिंहदल १, छासकामिनी १, सूर्यदल १, जगन्नाथ १, जंगी १ गरी जम्मा पल्टन २४ रहेका हुन् । तुरुक सबार होष्टरी भन्ने खडा राखी अरू तलबी पल्टन सबै खारेज गरेका हुन् ।

भारदारतर्फ कम्याण्डर जनरललगायत मेजर जनरल, लेफ्टेण्ट जनरल, कम्याण्डर कर्णेल, कर्णेल, लेफ्टेण्ट कर्णेल गरी जम्मा ६० र अरू कपतानलगायत जंगी पगरी अफिसरहरू ६००, निजामती पगरीहरू २०० जम्मा ८६० पगरीहरू खडा गरे । पोशाक लगाउनालाई चीन र बिलायतको पहिरनअनुसार हीरा, मोती, जुहार जडिएका र सवारीलाई चार घोडा लागेको बग्गी, मियाना, हात्ती, घोडाहरू तयार

भए । बस्नालाई थापाथली दरवार र अनेक प्रकारका हवेलीहरू, तरह तरहका बैठकहरूमा काड, पानस, तसस्वीर, भुइंकाड र नेपालका पुराना पुराना राजा बजीरका तसवीरहरू तथा चीन र बिलायतका चीजबीजहरूले भरिपूर्ण गराए । बर्षचामा जातजातका फलफूल र पंछीहरूले परिपूर्ण गराए । ऐनबमोजिम इन्साफ गरी आफ्ना भैभारदार, पगरी, पल्टन, फौज, दुनियां सबै आफ्ना कायम भदबमा राखे । भाइछोराहरूलाई क्रमैसंग रोल बांधे । धर्मपत्रको तामापत्र गरे । चीन र बिलायतका बादशाहसंग दोस्ती बांधी नेपालमा चित्रविचित्रका कारखाना खडा गराए । बादशाही तवरको हुनाले मजबूत बन्दोबस्त हुद गयो । श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा भन्ने चारै खुटमा नाउं चल्थो । यस्ता प्रकारले यी श्री ३ महाराजले निष्कण्टक बजीरी चलाई कास्की र लमजुङको महाराज भएर निष्कण्टक राज्य गरेका थिए ।

३३ साल मार्ग वदि ७ रोज ४ का बिहान यी मन्त्री श्री ३ महाराजले कालमोचन घाटमा बनेका श्रीनारायणका देवालयमा गजूर चढाई त्यसका कुना कुनामा पांच देवालय बनाएर बेवताहरू स्थापना गरे । विष्णुमती टंकेश्वरनेरका श्रीनीलवाराहीको अधि यात्रा गर्ने रीत चलेको थिएन, ३१ साल चैत्रदेखि दुनियांहरूका सम्मतले खटयात्रा चलाए । ३२ सालका चैत्रका यात्रामा छिपा, साल्मी र ज्यापूहरू मिली खटको छाना सुनको र १२ मूर्ति बनाई ध्वजा र बाजाहरूले संयुक्त श्रीलुमडीदेवीका यात्राको रीतबमोजिम यात्रा गरी स्थान पनि सबैका सम्मतले राम्रो पारेर सत्तल बनाई रमणीय गराए । त्यहां श्री ५ सरकारबाट पनि नित्यपूजा गर्न गूठी राखियो । त्यहांदेखि नीलवाराहीको खटयात्रा चलेको हो ।

यिनै राजाका पालामा गोरखाका इलाकामा लखन थापाको अवतार हुं भनी एउटा लुच्चो मगरले “अब मनकामनामा गई पूजा गर्नुपर्दैन, म यहीं पूजा गरिदिन्छु” भनी आफूले पांच तले घर बनाई मौलो गाडेर सधैं पूजा गर्दो रहेछ । दुनियांहरूलाई पनि प्रतीत पारी गाउं गाउंबाट पंचबलि, बीसासयबलि र कोरा पूजासमेत ल्याई पूजा गर्ने गर्दा दुनियांहरूले श्रीमनकामनाको पूजा गर्न छाडे । त्यसबाट देवी कोप भइन् । ३३ सालमा त्यल लुच्चो मगरले श्री ३ महाराजका गाथमा दगा गर्ने आफ्ना तहमा चल्ने

मानिसहरूसंग मतजत गरी हातहतियार, बन्दूक, धनाहरू जम्मा गर्न लागेको रहेछ । गोरखाका मानिसहरूले मुइको पाई चियोचर्चो गर्दा तहकित ठहराए । अनि नेपालमा आई श्री ३ महाराजका हजुरमा त्रिनति गरे । महाराजबाट अफिसर सिपाहीहरू खटाएर पठाउंदा उनीहरूले त्यस मगरको घर घेरे । त्यसलाई र त्यसका मतियारहरूलाई पक्रे र नेल ठोकी त्यसले जम्मा गरेका हातहतियारसमेत ल्याई थापाथलीमा नजर गराए । केरकार गर्दा कायल भयो र त्यसलाई र त्यसका महेतीहरूमा मुद्दा मुद्दाहरूलाई सर्वस्व गरी कुन्डघाई मारे । अरूहरूलाई केलखानामा हाली त्यसको पूजा गर्ने घर र ठाउं मैदान पारी भत्काइदिए ।

३३ साल फागुन शुदि ८ रोज ४ मा श्री ५ महाराज सुरेन्द्रचिन्म शाहले कम्पाण्डर इन चीफ कृष्णबहादुर राणाका मैयां पुण्यकुमारीदेवीलाई विवाह गरे । त्यस बखतमा श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा मध्येसतर्फ शिकारमा गएका थिए । गोविन्द द्वादशीका दिन बिहान ह्यात्ती, घोडा आदि भारी दानदक्षिणा गरिसकेपछि ज्यूनार नहुई दैवका इच्छा अकस्मात् दुइ तीनफेरा दिसा र वमन भई सांहुँ भए । अनि श्री ३ मैयां बडा महारानीले मिया-नामा राखी लावालशकर सबै साथमा लिएर वनवनैको बाटो जल्दाजल्दै सबारी चलाइन् । रातको तीन चार घडी चढ्दा पत्थरघट्टा पुगेर त्यहां वागमतीको जलयोग पाई ३३ साल फागुन शुदि १२ रोज १ का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणा स्वर्ग्य भए । त्यहां हाहाकार हुंदा लासको संस्कार गर्न अहिले भएन भनी तेलमा डुबाइराखे ।

त्यसपछि मैयां महारानीले आफू सती बसी लेफटेन बानियां, भोटु दारोगा र हर्षमानलाई उतिखेर घोडा चढाई नेपालमा खबर पठाइन् । दुइ दिनमा नेपालमा खबर आइ-पुग्दा श्री ५ वलिहद महाराजाधिराज, उनका श्री ५ माहिला बडा महारानी, पू. क. ज. धीरशमशेर जंग, उ. क. ज. जीतजंग बहादुर, जनरल पद्मजंग बहादुर कुवर राणा-हरूको सबारी भयो । दुइ दिनमा पत्थरघट्टा पुगी स्वर्ग्य भएका चार दिनमा तेलमा डुबाएको श्री ३ को लास फिकी माहिला छोरा जितजंग बहादुरका हातबाट श्री ३ महाराजको र श्री ३ मैयां बडा महारानी तथा अरू दुइ महारानी पनि सती तिनीहरूको पद्मजंग बहादुरका हातबाट दागबत्ती र संस्कार भयो । नेपाल फर्केपछि जेठा छोरा जगतजंग

बहादुरसमेत सबै भाइहरू क्रिया बसे ।

सहगामिनी भएका महारानीहरूबाट दानपुण्य र बक्स भएको ढुङ्गामा ती सतीहरूले लेखाएबमोजिमको फांट यस प्रकार छः-

श्री ३ मैयां बडा महारानीबाट- श्री ३ महाराज स्वर्ग्य भएका ठाउंमा हामीहरूको मूर्ति मन्दिर, सत्तल, बघैचा र तलाउ पछिसंम रहने गरी बनाउनु । त्यसै ठाउंमा हामीहरूको मूर्ति पनि बनाई राखिदिनु । रोजिन्दा आउने जाने फकीरफकेडा, लूलालंगडा, कानाखोरण्डाहरूलाई सदावर्त खान दिनु । मन्दिर बनाउनाके रु. ४००००, सदावर्त राखनाके रु. ४००००, गूठी राखनाके रु. ३००००, जम्मा कम्पनी रुपैयां ११०००० संकल्प गरी असर्फी १० निग्रह कृतैतत् संकल्प गरिदिइन् । पुतली महारानीबाट-सदावर्तके ५०००० संकल्प भयो ।

श्री ३ बडा महारानीबाट ८००० र मिश्री महारानी-बाट ७००० जम्मा रु. १५००० काशीवासी ब्राह्मणहरूके दक्षिणा र भोजनका निति संकल्प भयो ।

श्री ३ बडामहारानीबाट ४०००, पुतली महारानीबाट ४०००, मिश्री महारानीबाट १००० जम्मा कम्पनी ९००० चारधाममा ब्राह्मणभोजनके संकल्प भयो ।

श्री मैयां महारानीले जनरल पद्मजंग बहादुरले हाम्रो श्राद्ध गर्नु भनी कं. रु. ४००० श्राद्धगूठी राखिन् ।

मैयां महारानीले ७५००, अरू दुइ महारानीले १०००। १००० जम्मा ९५०० गाईदानको निग्रहको संकल्प भयो ।

तीन महारानीबाट बाहुन बाहुनीहरूलाई २५००० को बित्तौ बक्स भयो ।

पुतली महारानीबाट चोभार गणेशको नित्यपूजाको कं. रु. १००० संकल्प भयो ।

मिश्री महारानीबाट कालमोचनमा नारायण स्थापना गर्न र गूठीसमेतके ८०००, सदावर्तके ७००० जम्मा १५००० संकल्प भयो ।

त्यसपछि भाइ, छोरा, जुवाई, छोरीहरूलाई बक्स

भएको श्री ३ बडामहारानीबाट मर्हिहा छोरा ज. क. ज. ललितराज बहादुर र जगतशमशेर जंग बहादुरलाई जन्तु दुह दुह बाफ, भाइ पू. क. ज. धीरशमशेर जंग बहादुरलाई पनि दुह लख, कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल रणोदीपसिंह राणालाई पद्मसुभाहीके ३०००, जनरल जगतशमशेर जंग राणालाई १०००, जनरल अम्बरजंग राणालाई १००० बर्से भयो ।

पुतली महारानीबाट आफ्ना नातिची मैया दुइके दुइ दुइ लाख, ललितराज मैयाके ४०००० फरी छोरीजुवाई र नातिनातिना श्री ५ सबलाई लाखौं दानदक्षिणा भयो । ब्राह्मणहरूलाई पनि हजारौं दान भयो ।

गहनाहरूमा- तीस महारानीबाट हीराको माला, सुनको गुडगुडी हुक्का, सातपाउंको अठार खेत बित्तिसमेत श्री ५ बलिहद महाराजलाई चढाए ।

श्री ५ बलिहद माहिला बडामहारानीलाई हीराको फूल र कडाहरू चढाए । अरुहरूलाई अरु गहनाहरू बाँडिदिए । यस्ता तरहसंग भारी दानपुण्य भयो ।

अब उप्रान्त श्री ३ महाराज दाज्यूबाट गरी गराइ-बक्सेका धर्मपत्र र तामोपत्रबमोजिम कम्प्याण्डर इन चीफ रणोदीपसिंहलाई महाराज मानी उनले लाए अह्राएबमोजिम भरमुलुकको कामकाज राम्रो गरी चलाई दुनियाहरूलाई सुख दिएर श्री ५ को सोको गरी दाज्यूको ताम थामी बस, तीमीहरूको जय होओस् भनी कान्छा भाइ धीरशमशेर जंग राणालाई र छोराहरूलाई अति आशीर्वाद दिई तीन महारानी सहगामिनी भए ।

यस दानपुण्यको जम्मा गिनति- श्री ३ मैया बडामहारानीबाट भएको सुनको असर्फी थान २३, कम्पनी रु. १३२८३४॥१.१, मोहरु. ७५०१८७॥ ३३, जम्मा रूपैयां ८८६२८८॥ ३३, पुतली महारानीबाट भएको असर्फी थान ११, कं. रु. ७०३१०, मोहरु. १२८०३६ जम्मा रु. १९८३५७, किश्री महारानीबाट भएको कं. रु. ८००००, मोहरु. २६११०, जम्मा रु. १०६११०, तीस महारानीकी जम्मा सुनको असर्फी थान २४७, कम्पनी रु. २५४१४४॥१.१, मोहरु. १०४३३३॥ ३३ र सबै जम्मा १११८७२५॥ ३१ भयो । गहना र जुहारतहरू अन्दाजी तीन चार लाख हुनन् ।

नेपालमा कामक्रिया हुन्छ भएको दानदक्षिणा, धरखेत, हात्ती-घोडा, चार घोडा लखेको बग्गी, मियाजा, कभाराकमार, गाईसँकी इत्यादि दान भएको डेढ लाखसमेत सबै जम्मा गर्दा पन्ध्र सोह्र लाखको भीडभाड दानपुण्य भयोहोला ।

यो श्री ३ महाराज स्वर्ग्य भएपछि नेपाल भरमुलुकका राजारानी, भैभारदार, फौज, पलटन, प्रजाप्राणी सबैले बहुत अपशोच गरे । जाकीरदार श्री ५ सबैले बाबुआमा नभएकाले जुंघासमेत र अरुले खाली मुण्डन गरी १३ दिनसम्म बस्छी बारे । यी श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले आफ्ना बाहुबल, बुद्धि र पराक्रमले अनेक अनेक पुस्तकयं गरी चाई खूट चारै दिशामा नाउं चलाई ३१ वर्षसम्म निष्कण्ठक बज्जीरी चलाएर कास्की र लमजुङको राज्य भोग गरी परलोक भएका हुन् । अब पछि यस्ता मन्त्री हुन दुर्लभ छ ।

यसपछि श्री ५ महाराजाधिराजबाट यिनै श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणालाई बक्सेको रोलबमोजिम श्री कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल रणोदीपसिंह कुवर राणालाई श्री ३ महाराजको खिताप बक्सियो । यो दिन पाटन बस्ने पू. क. ज. जगतशमशेर जंग कुवर राणालाई कम्प्याण्डर इन चीफ र अरु उन्नका भाइछोरालाई रोलबमोजिम दर्जा र खानगी बढाइबक्सियो । उनीहरू सबैले रोलसंग दर्शन गरे ।

संवत् १९३३ साल चैत्र वदि ३ रोज ६ मा श्री प. क. धीरशमशेर जंग बहादुर राणा र नातिगुरुज्यू टुंडिखेलमा परटन भएका ठाउनेर आई "श्री ५ बाट महाराजी खिताप बक्सिएको हुनाले अबउप्रान्त यिनको (रणोदीपसिंहको) हुकुम मान्नु, जसले यिनको हुकुम मानोइन उसलाई भारी सजाय हुनेछ" भती स्पीच सुनाए । श्री ५ तर्फबाट रेजिडेण्ट साहेबलाई यारदास्त लेखी पठाए पनि । यी श्री ३ महाराज रणोदीप (रणोद्यत) सिंह कुवर राणाको जन्म संवत् १८८२ वैशाख पूर्णिमा वैशाख २२ दिन जांदा दिनगत २२।५७ सिंह लंनमा भएको हो । यी श्री ३ महाराजबाट बज्जीरीको कामकाज चलाउंदा अघि दाज्यूज्यूबाट गरेका रीतिस्थितिको लंघन कति नगरी सोहो रीतिस्थिति थामी राजकाज गर्दथे ।

३३ साल चैत्र वदि रोज ३ का दिन बिहान १४ घडी दिन चढ्दा बादल, पानी केही नभई घाम लागेको लंघी

अकस्मात् हरिसिद्धि गाउँको २५ हात जमीनमा ठूलठूला बूँदको रक्तवृष्टि हुँदा सबै आश्चर्य भए । ३३ साल चैत्र शुद्धि ८ रोज ५ का दिन सुर्ती, तमाखु, सिद्राको एकहट्टी खारिज गरी अबउप्रान्त सबैले बेपार गर्नु भन्ने ऊघाली पिटाउँदा सबै दुनियां खुशी भइ सुर्ती तमाखु, सिद्राको बेपार गर्न लागे ।

३४ साल आषाढ शुद्धि ५ का दिन चीनबादशाहका हजुरमा प्रतिपांच वर्षमा जानुपर्ने रीतअनुसार सरसौगात लिई ४५ जना मानिसका साथमा कर्णेल तेजबहादुर राणा चीनतर्फ कूच भए । यसै साल भाद्र शुद्धि १५ रोज ७ का दिन श्री कुमारीको यात्रा हुँदा हकन्तला टोलमा रथ पुगेपछि कुमारी कोप भई रिसाउँदै कराउन लागिन् । असनटोलदेखि रोएकी कुमारी अनेक प्रकारले बुझाउँदा पनि नबुझ्दा पछेउराका पदालि बेह्री रथ चलाए । दरवारका ठूलाघण्टानेरको भगवतीको सत्तल नाघेपछि रुन छाडिन् । यस सालको जात्रामा यस्तै भयो ।

३४ साल मार्ग वदि ६ रोज २ का दिन श्री ३ महाराजबाट पन्चीस छब्बीस सय खर्च गरी पशुपतिनाथका गौचरमा आफू श्री ३ महाराज भएको खुशीनामाको जाफद गरी आफ्ना भाइछोरा, भैभारदार, पल्टन, पगरी, निजामती, जागीरे, ढाक्रे सब कामदार कारिन्दाहरूलाई विवेक सारको कागज बाँची सुनाई अनेक तरहका मेवा, मासु, रोटी आदि भोजहरू खुवाउँदा सबैले जय जय पुकारा गरे ।

संवत् १९३४ साल मार्ग वदि ७ रोज ३ मा अधि सनातनदेखि मासिने र आमाबाबुले आफ्ना नाउँबाट बेच्ने गरेका जति कमारा कमारी हुनुपर्ने रीत चलिआएकामा श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाले आमाबाबुका नामबाट अब उप्रान्त कसैले कमारा कमारी नकिन्नु, नबेच्नु, मासिएका मात्र कमारा कमारी गर्नु । बाँधा बधितिनी पनि ज्यू बाँधा नराख्नु भन्ने स्थितिको ऐन गरिएको थियो । यी महाराजबाट अबउप्रान्त मासिने भए पनि नमास्नु, दण्ड कैद गरी छाडिदिनु भन्ने ऐन जारी भयो । ३४ साल मार्ग वदि १० रोज ६ का दिन धर्मकचहरी खारिज भयो । इटुबहालको टक्सारकचहरी चार अदालतनेर सन्थो ।

३४ साल माघ वदि ७ रोज ६ का दिन चीन बादशाहबाट श्री ३ महाराजलाई थोड लिङ् पिम्माको काङ् बाङ्

स्यान् भन्ने खिताप पठाउँदा चिनियां भारदारहरूले बुकाई फर्के । श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाका काहिला महारानीले ३४ साल माघ महीनामा श्री बत्सलेश्वरीको देवालय सुनको छाना गरी बनाइन् । त्यसपछि बढाउन हुन सक्नेसम्म टुङ्डिखेल बढाउन खन्दै सफा गर्न लागेका थिए ।

संवत् १९३४ साल चैत्र वदि १२ रोज ७ का दिन तेसा प्रहरमा श्री ५ महाराजाधिराज त्रैलोक्यवीरविक्रम जंगबहादुर शाहलाई शूलको व्यथा लाग्दा दरवारमा ३१ वर्षको उमेरमा स्वर्ग्य भए । पशुपति आर्याघाटमा लगी दाहादि कामकाज भयो । दुनियांहरूमा आमाबाबु नहुनेले जुंघासमेत मुण्डन गरी ४५ दिन बरखी र ब्राह्मणले मुण्डन गरी १३ दिन बरखी बारे । जूठाभिन्न पर्दा बन्द भएको घोडेजात्रा र लुमडीजात्रा पनि चैत्र शुद्धि १५ रोज ४ का दिन गराए । बत्सलादेवीको र भादगाउँको विश्वकेतुयात्रा भने अधि सनातनदेखि बन्द नभएको हुनाले जूठाभिन्न चलाए । यी बलिहद महाराजका शुद्धशान्तिका भोलिपल्ट माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाहका जेठा पुत्र आठ वर्षका उमेरमा स्वर्ग्य हुँदा चार दिन जूठो बराए ।

३५ साल आषाढ वदि ११ रोज ४ का दिन श्री तलेज्यूका तल्ला छानामा सात आठ घडीसम्म गिद्ध बसिरह्यो । ३५ साल आषाढ महीनामा टुङ्डिखेल र छाउनीघर तयार हुँदा खूब राम्रो देखियो । त्यहाँ एउटा पुरानो बौद्धमन्दिर छाउनीघरका बीचमा पर्ने जाँदा नयां गरेर बनाई बीचमै राखे । यो टुङ्डिखेल बनाउन अख्तियारी पाउने पू. क. ज. धीरशमशेर जंगबहादुर हुन् । त्यस वेलाका श्री ३ महाराजको प्रशस्ति यस प्रकारको थियो—

स्वस्ति श्रीमदतिप्रचण्डभुजदण्डेत्यादि श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणाबहादुर के. सी. एस. आई. थोड लिङ् पिम्माको काङ् बाङ् स्यान प्राइम्मिनिष्टर याण्ड कम्प्याण्डर इन चीफकस्य रुक्का ।

त्यसपछि ३५ सालका ज्येष्ठ महीनामा फेरि पूर्व पश्चिमका साबूद जवान, रसदको लगत हुने, मिलसिया काम जाँची बुझी टिकट दिने काममा पश्चिमतर्फ लेफटेण्ट कर्णेल अमृतसिंह अधिकारी क्षत्री र पूर्वतर्फ लेफटेण्ट कर्णेल इन्द्रसिंह खत्री क्षत्री खटिए । उनीहरूले आ-आफ्ना ठाउँमा गई ५।७ महीनामा काम सिध्याई आए । ३५ साल भाद्र

शुदि ८ रोज ४ का दिन पाल्पा तानसेनमा र डोटीमा तीन सूर्यको उदय भएको त्यहाँका मानिसहरूले देखेदा सरकारमा अर्जी चढाई पठाए । यही भाद्र शुदि १४ रोज ४ का रात र दिन छुट्टिना काठमाडौंमा धेरै बेरसम रक्तवृष्टि भयो ।

३५ साल आश्विन शुदि ४ रोज २ का दिन थमौती हुंदा जंगी पल्टनले थमौतीको सलामी नदिई "यस खानगीमा राजी छैनौ" भनी मुक्तियारका दलानमा बन्दूक सुताइदिए । त्यो कुरा हुज्जत ठहरिदा पल्टनका सारजंग अजितनलाई दोहोरा लात मार्दै कुटेर नेल गलफन्दी ठोकी खेलखानामा कैद गरे । पगरीहरूलाई छोसेर सिपाहीहरूलाई रैफल पल्टनले घेरा दिई तोपखानामा रातभर थुनेर चेताई भोलि-पल्ट थमौती गरे ।

३५ साल आश्विन शुदि ८ रोज ५ का दिन गोरख कालिकाका स्थानमा जमीनबाट कमिला बमिरा जस्ता एक डबलका कीरा लाखौंको संख्यामा १८ घडीसम निस्करहे । पछि अर्घरात्रीका बीचमा कालरात्रीका रांगाको टाउको राख्न जांदा ती कीराहरू एक पनि देखिएनन्, त्यहीं लोप भए । त्यहाँ यस्तो आश्चर्य भयो ।

३५ साल कार्तिक वदि ५ रोज ४ मा विश्वरूपका वर्षबन्धनका दिन श्री ३ महाराजको मृगस्थली सबारी हुंदा नारायणहिटी दरवारमा गिद्धिनी बसेको सबैले देखे । त्यो कुरा अमंगल ठहरिदा शान्तिस्वस्ति गरे । यही साल कार्तिक शुदि १५ रोज ७ मा जेठा गुरुज्यू नगेन्द्रराज पण्डितज्यू स्वर्ग्य भए । यही पौष वदि ४ रोज ६ का दिन काशीवास गएका बडागुरुज्यू विजयराज पण्डितज्यू काशीमै परलोक भए । यस सालमा शहर र गाउँ गाउँमा गरी शीतलाका बेधाले दश बाह्र हजार बालकहरू मरे ।

श्री ५ महाराजाधिराजबाट ३५ साल चैत्र शुदि १ रोज १ का दिन आफना नाति पृथ्वीवीरविक्रम शमशेर जंग बहादुर शाहलाई युवराजाधिराज भन्ने पदवी बक्सियो । ३६ साल वैशाखमा अघि लखनौबाट आई पानीढिकीमा बसेकी बेगम मर्दा मुसलमानका शीतबमोजिम उनका छोरा बुच्चिस कदरले काजक्रिया गरे ।

३६ साल वैशाख वदि १ का दिन श्री ३ महाराज जंगबहादुरका जेठा छोरा पू. क. ज. जगतजंग बहादुर कुवर

राणाले पशुपतिका मन्दिरमा धेरै धन खर्च गरी सुनको ठूलो बसाहा बनाई षडाए । त्यहाँ पुरश्चरण गरी धेरै ब्राह्मणहरूलाई दानदक्षिणा र भोजन गराए । यसै सालमा कलकत्ताबाट सेतो पत्थर फिकाई श्री पशुपतिनाथका मन्दिरका गाहामा टांसी बहुत मिहिनेत गरी बनाउंदा बहुत राम्रो देखियो । यसै सालमा श्री ३ महाराजले अघि पुर्खा रामकृष्ण कुवरले बनाएको वागमतीपारिदेखि गुह्येश्वरी-संमको हुंदा छापेको बाटो पुरानो भयो भनी अघिको भन्दा राम्रो तवरले सिडी नजीक नजीक पार्दै सजिलो गराई पुर्खाका कीर्तिको जीर्णोद्धार गरे । यही साल ज्येष्ठ वदि १ का दिन श्री ३ महाराजले नारायणहिटीका नारायणका देवालयमा सुनको चक्र भएको गजूर राखी रंगरोगनले चित्रकारी भराएर बहुत सुन्दर गरी चौघरासमेत बनाइ-दिए ।

३६ साल ज्येष्ठ वदि ५ का दिन कम्याण्डर इन चीफ जगतशमशेर जंग राणा बहादुर शोधका व्यथाले स्वर्ग्य हुंदा राणाका रोलबमोजिम कान्छा भाइ पू. क. ज. धीरशमशेर जंग राणा बहादुरले ३६ साल ज्येष्ठ शुदि ५ रोज २ का दिन कम्याण्डर इन चीफमा दर्शन गरी कामकाज चलाए । पू. क. ज. जगतजंग बहादुर राणाले पनि रोलबमोजिम प. क. ज. मा दर्शन गरी पल्टनको ग्रह कामकाज चलाए । एवं क्रमसंग छोराहरूमा रोलबमोजिम सबैको दर्जा र मान बढ्यो ।

यिनै राजाका पालामा देशबाट गंगामाई भन्ने एउटी राजाकी छोरी आई पशुपतिका सत्तलमा बसेकी थिइन् । तिनले बीस पच्चीस हजार खर्च गरी राजालाई समेत निता गरेर आर्याघाटमा गंगामाईको स्थापना गरी देउपाटनभरमा गंगामाईको रथयात्रा चलाएर सबै दुनियाँलाई देखाई देवालयसमेत बनाइदिइन् । ३६ साल मार्ग वदि ६ का दिन पाटनदरवारका अगाडिका कृष्णका मूर्तिबाट अकस्मात् पसीना आउंदा त्यहाँका पल्टन पगरीलाई हेर्न पठाई निश्रय गरे । पूजाहारीले देवताका काखीबाट आएको पसीना रुमालले पुछ्दा पनि आइरह्यो, शमन हुन सकेन । ३७ साल वैशाख वदि १३ रोज ६ का दिन पाटनदरवारका दसैघरमा दिगन्तलेजुमा गिद्ध बस्यो र शान्ति गराए । यसका भोलि-पल्ट दक्षिणकालीका नजरमा आंशु बही पसीना आयो । यही ज्येष्ठ शुदि ६ रोज २ का दिन रात्रीमा पूर्वतर्फ इन्द्रा-

येणी पन्थो । आषाढ वदि १४ रोज ३ का दिन बांकीमूढा-
टोसदेखि ठह्रिटीटोलसंम अकस्मात् बिहानको ६।७ घडीसंम
रक्तवृष्टि भयो । आषाढ शुदि ४ रोज १ का दिन फूलचो-
कका नीधारामा चार दिनसंम लगलग हाथू नाउं भरेको
पंछी देखियो । यस्ता प्रकारले यस सालमा यस्ता घेरै उपद्रव
देखिए ।

त्यसपछि श्री ५ महाराजाधिराजका हजुरमा विनति
गरी श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरले आफ्ना
जेठामहाराजी, माहिला श्री ५ बडामहाराजी हरिप्रियादेवी,
कान्छा महाराजीसहित गरी श्री ५ वलिहद बडामहाराजी
तीन छना र अरू कम्प्याण्डिड जनरल, जनरल, कर्णल अफि-
सरहरू घेरै साथमा लिई तीर्थ गर्नका निती ३७ साल मार्ग
वदि ५ रोज २ तिष्य नक्षत्रको रात्री ६।५० बांकीमा
साइत गरी बेशान्तर सबारी भयो । यही मार्ग शुदि ४
रोज १ का दिन रुद्रध्वज १, छधास्काभिनी १, नरसिंहदल
१, पोखरामा रहेका देवीप्रसाद पल्टन १, पूर्व र पश्चिममा
रहेका भैरवदल १, भवानीदल १, कालीदल १ समेत खारेज
भए । पूर्व र पश्चिमका चौबीस अड्डालाई चाहिने मिलसिया
बखत बखतमा भर्ना गरी चार महीना कवायद खेलाएर
दरमाहा दिई चार महीना पुगेपछि आफ्ना घरमा जान
दिने, फेरि अरू चारमहीने भर्ना गरी कवायद खेलाउने रीत
गरेर मिलसिया खडा गरी ठाउं ठाउंमा राखे ।

यसै साल माघ वदि १४ रोज ७ का दिन बिहान आठ
घडी दिन चढ्दा पाटन मूलचोकमा श्री तलेज्यूको दसैघर
भएको तीनतले देवालयको माऊतलाका छानामा गिद्ध
बस्यो । त्यसै दिन कुम्भेश्वरका देवालयमा गिद्ध बसी त्यहां-
बाट पनि उडी तलेज्यूका छानामा बसेर उडी गयो । त्यसै
दिन दुइ घडी रात चढ्दा गिद्ध आई तलेज्यूका छानामा
सत्तभर बसेर उडी गयो । सो कुरा जाहेर हुंदा सरकारबाट
भारी शान्तिस्वस्ति भयो ।

त्यसपछि श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुर
र श्री ५ वलिहद महाराजाहरू सबै जगन्नाथ, रामेश्वर र
द्वारिकानाथ यी तीन धाम र अरू ठाउं ठाउंका तीर्थहरू-
समेत गरी तत्तत् ठाउंमा घेरै अडका, दानपुण्यसमेत गर्दै
दश बाह्र लाख खर्च गरी देश देशका चीजबीजहरूसमेत
साथमा लिएर कलकत्ताका लाठसाहेबसंग भेटमुलाकात गरी

३७ साल चैत्र शुदि ८ रोज ६ का दिन आनन्दसंग नेपासका
राजधानीमा सध्याका समयमा दरबारमा सबारी भित्रियो ।
सबारी फिर्ने दिनमा ठाउं ठाउंका दीबाटा दोबाटामा ठूल-
ठूला ढोका बनाई कण्डासमेत छुन्ड्याएका थिए । काठ
जतिमा कपडाले मोहोरी ध्वजापताका र रंगीविरंगी
कण्डासमेतले सजाएका थिए । दोहोरो कथाउ र फूलको
बारले त्रिपुरेश्वरदेखि नारायणहिटीसमेत बहुते शोभायनीन
गरी सजाएका थिए । दोहोरो पल्टनको लामका साथै ठाउं
ठाउंमा नाचगान र लावा, अवीर, फूल, सिन्दूर, धूप
इत्यादि शकुन वस्तु लिएका मानिसहरू उपस्थित थिए ।
येस्तो भारी स्वागतउत्सवमा मुक्तियार र गैह्र अफिसर,
भारदार, पगरीसमेत सबारी लिन थानकोटसंम गए ।

श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाहका गायमा
आराम तभई औषधी गर्दा पनि व्यथा रुन् बढ्दै जांदा
३८ साल वैशाख शुदि ११ रोज २ का दिन घेरै दानपुण्य
गरी घेरै कैदीहरूसमेत छाडेर गाउं गाउंका घेरै ब्राह्मणहरू-
लाई दानदक्षिणा दिए । अनि पालकीमा चढी बाटा वाटामा
रुपिया छर्दै श्री पशुपतिनाथका शरणमा गए । त्यहां ९ दिन-
संम राज भएपछि घेरै दानपुण्य, गोदान, ब्राह्मणभोजन,
फकीरफकेडाहरूलाई भण्डारासमेत दिई ३८ साल ज्येष्ठ
वदि ४ रोज ३ गते ६ का १४।१५ घडी दिन बांकीमा
साखी दानपुण्य गर्दै ३४ वर्षसंम राज्यको सुखभोग गरेका
श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम शाह आर्याघाट ब्रह्म
नालमा जलयोग पाई स्वर्ग्य भए । युवराज वलिहद श्री ५
त्रैलोक्यविक्रम शाह अधिबाटै स्वर्ग्य भएको हुंदा नामति
श्री ५ युवराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई नासलचो-
कका डबलीमा इन्द्रजात्रामा राज हुने सिंहासन राजगद्दीमा
राज गराए । अनि श्री ५ महाराजाधिराज सुरेन्द्रविक्रम
शाहको गाय श्री ५ माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाहका
बाहुलीबाट संस्कार गराई पूर्णेश्वरमा क्रिया राखे ।

श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम शाह ।

श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहदेव
गादीमा राज भएपछि दुनियांलाई तीन कुरा बक्सियोः—

१. बाबुबाजेले बुकाउनुपर्नेमा कुमारीचोकबाट छोरा-
नाति थुनी बहुते दुःख पाएकालाई छान्दिनु ।

२. ६२ सालमा हरण भएका देवता र ब्राह्मणको जग्गाजमीन अधि फिर्ता हुदा नपाउनेहरूलाई अब च्याप कौसीबाट फिर्ता दिन ।

३. १६ वर्षदेखि अधिका बाकीबक्यौता दुनियाहरूलाई माफ भयो, नलिनू र बहीपत्रमा शून्य लेखिदिए ।

यी तीन कलम बक्स हुदा दुनियाहरू बहुत खुशी भए ।

त्यसपछि ६ वर्षका बालक श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई काखमा राखी मन्त्री महाराजबाट राजकाज चलाइयो । जूठो बाने उपाध्याय ब्राह्मणलाई १३ र अरू गैह्रलाई ४५ दिन बरखी बारी ऐनबमोजिम गर्नु भन्ने अदालतमा पूर्जा टांसिदिदा दुनियाहरूले पनि सोही हुकुम र ऐनबमोजिम बारे । यी राजाले यही ज्येष्ठ शुदि ११ रोज ४ का दिन बडासाहेबसंग नौछेबैठकमा प्रथम मुलाकात गरे ।

संवत् ३८ साल आषाढ वदि १२ रोज ४ का दिन अटकीनारायणको दाहिना हात खस्यो । यही आषाढ शुदि १ रोज २ का दिन उत्तरपट्टि पुच्छे तारा (धूमकेतु) १।१० दिनसम्म देखिदा साह्रा दुनियाले हेरे । यही आषाढ शुदि २ रोज ३ मा श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाह-देवको मोहरमा नयां टकको साइत भयो । यही आषाढ शुदि ६ रोज ७ मा मत्स्येन्द्रनाथका नजरबाट आंसु आयो । त्यसका भोलिपल्ट पचलीखेलमा अकस्मात् तीन चार हजार भंगेरा मरिरहेका देखिए । मटली र दमाईटोलमा पनि धेरै भंगेरा मरिरहेका देखिए । यसअघि यस्तो कहिल्यै पनि भएको थिएन । यसै दिन हावा बहुत चलेको हुदा नारायणहिटीका तीनधारामा बज्र पर्दा त्यहाँ रहेका तीन जना मानिस लाटा भए । यसै सालमा लुमडीका बाह्रवर्ष नाचको सांग्य भयो ।

३८ साल आषाढ शुदि १३ रोज ६ का दिन श्री ५ बुढा महाराजाधिराज राजेन्द्रविक्रम शाहलाई आराम नहुदा व्यथा बढ्दै गयो र श्री पशुपतिनाथका शरणमा गए । त्यसको भोलिपल्ट सूर्यमण्डल पनि भयो । श्रावण वदि १ रोज ३ का दिन भारी दानपुण्य गरी स्वर्ग्य हुदा सबै दुनियाहरूले ऐनबमोजिम चलिआएको बरखी बारे । श्रावण शुदि ७ रोज ३ का दिन श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीर-

विक्रम शाह ६ वर्ष पुगी ७ वर्षको उमेरमा प्रवेश हुदा तुलादान र अरू ठूलठूला दानसमेत धेरै दानपुण्यहरू भए । सोही मार्ग शुदि १० रोज ४ का दिन १०।११ घडीका साइतमा नासलचोकका मण्डपमा गुरुज्यूका हातबाट राज्य-भिक्षा लिइबक्सियो । त्यही इबलीका गादीमा राज भई सबैलाई दर्शन दिइबक्सियो । सबै जनमले रुमियां र अशफ्ती राखी दर्शन गरे । अनि हात्तीमा सवारी भई काठमाडौं गणेशको दर्शन गरेर दरवार भित्रिबक्सियो ।

भोलिपल्ट आठ घडी दिन चढ्दा हनुमानढोकाबाट प्रोसिशनसाथ श्री ५ महाराजाधिराज हात्तीमा सवारी भई टुंडीखेल सवारी भयो । त्यहाँ अग्रज बडासाहेब, श्री ३ महाराज रणजदीपसिंह राणा बहादुर, मुक्तियार कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल धीरशमशेर जंग राणा बहादुर, कम्प्याण्डर जनरल, जनरल, कर्णेल, भारदार, अफिसर, पगरी-हरू, ठाउं ठाउंका राजारजौटा, आलाम दुनियां, फौज, पल्टन, मध्येस, पाहाड र नेपालका सन्त, महन्त, भला-मानिस, ब्रितीवार, छोटोबडा सबै आई आ-आफना दर्जा-मार्फकका मेच मेचमा बसे । श्री ५ महाराजाधिराजबाट बांजिबक्सने स्पीच गुरुज्यूद्वारा बाँचेन लगाइबक्सियो । सबैले रुपियां राखी दर्शन गरे । यस उत्सवका दिन टुंडीखेलमा ठाउं ठाउंमा अखडा बनाई मेच राखेको थियो । बाटाको दुवैतर्फ बीच बीचमा ढोका बनाई कुन्डा गाडेको थियो । रमीचंगी लुमा लगाएका मानिस बाटाका दुवैतर्फ बसेका थिए । तोप र बन्दूकको फायर बराबर चलेको थियो । गुवार, चन्द्रज्योति, हवाइ, तरह तरहका फूलकरीको तमाशा हुन जायेको थियो । साह्रा ठाउं किसिम किसिमका बत्तीले उज्यालो थियो । जगा जगामा तवर तवरका नौचमान हुदा अन्धाधुन तमाशा थियो । इताम बक्स पनि खूब बाडियो ।

३८ साल पौष वदि ४ रोज ६ मा श्री ३ महाराज रणजदीपसिंह राणा बहादुरको सवारी फिकारका मिति मध्येसतर्फ भयो । यसै अवस्थामा पौष वदि ७ का दिन, पौष शुदि ११ रोज ७ र माघ वदि १ रोज ५ का दिन-समेत तीनपटक भूमिकम्प भयो । त्यही माघ वदि १ रोज ५ का रात्रीमा दुष्मन जागीरे र ढाक्रे भारदारहरूले श्री ३ महाराज र श्री कम्प्याण्डर इन चीफमाथि दगा गर्न सेलाह गरी धर्मपत्र गरेको रहेछ । जनरल गगनसिंहका नाति, बजीरासिंहका छोरा लेफटेन उत्तरध्वज भडारी पनि त्यसमा

सामेल भई धर्मपत्र गरिसकेका रहेछन् । राजा र बजीरका प्रतापले गर्दा लेफटेन उत्तरध्वजले मनमा निमक अकबब झंकी बहुत होस्त्रियारीसंग मुक्तियार कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल धीरशमशेर जंग राणा बहादुरकहाँ गई सबै कुरा खुलस्त जाहेर विनति गरे । मुक्तियारले दगा गर्न तयार भएका अफिसर, भारदार र पगरीहरूलाई रातारात काली-बक्स पल्टन खटाई बगबर पकडै ल्याउंदै पुर्पक्ष गरी कायल भएकालाई नेल र गलफन्दी ठोक्दै दलानमा थुने । नंगी तरवार र बन्दूकको घेरा दिएर जंगी उर्दी गरी पहरा राखेका थिए । नपक्रिएकालाई जगा जगामा पक्रन पठाउंदै थिए पनि । माघ वदि ४ रोज १ का दिन भागेको सुबेदार सिंहजंग पांडे जहर खाई मरेको वागमतीमा फेला पयो । अनि मुक्तियारले श्री ३ महाराजलाई सबै कुरा खुलस्त लेखी “हजुरका सबारीमा गएका यस यस मद्तीलाई कैद गरी हजुरको सबारी चांडो फिरोस्” भन्ने विनतिपत्र चढाई पठाए ।

उता श्री ३ महाराजले सबारीमा भएका कर्णेल अम्बरविक्रम थापा क्षत्रीसमेत मुद्तीमा लेखिएजति सबैलाई नेल ठोकी नेपालमा पठाए । आफू पनि फर्की माघ वदि ११ रोज १ का दिन नारायणहिटी दरवारमा भित्रिए । त्यसको भोलिपल्ट माघ वदि १२ रोज २ का दिन कायल भइसकेका निमकहरामी २० जना काटिए । कर्णेल अमृतसिंह अधिका-रीलाई दुइफेरा काट्न लांदा पनि त्यसै फर्काई ल्याए । अरु भागेर फेला नपमैलाई खोजतलाश गर्दै थिए । त्यही माघ शुदि ७ रोज ५ का दिन पशुपतिनाथका दरबाजामा दिउसै स्याल आई करायो । यसै दिन टुंडीखेलमा रिजिमन्ट पल्टन सामेल गरी नारायणहिटी दरवारमा पुन्याएर तमाम पल्टन अफिसरहरूलाई श्री ३ महाराजले स्पीच सुनाई दुश्मनलाई पक्रने र मिहिनेत गर्ने सबैको मान बढाई इनाम पनि दिए । जाहेरवाला लेफटेन उत्तरध्वज मंडारी मेजन कपतान भए । पछि उनलाई लेफटेन्ट कर्णेल दिए । त्यस बेला सुनाएको स्पीच यस्तो थियो:-

कुह्यो काठ, बग्यो पानी खानेसमेतलाई पनि रुक्का दस्तूर मानी तत्पर भई काम गर्नेलाई मानमर्यादा र भलाई भइआएको तथा नमान्नेलाई कसूरअनुसार सजाय दिइ-आएको सुनेका पनि छौं, देखेका पनि छौं ।

श्री ५ सरकारका गाथगादी र यस दुंगाको खराबी

हुन लाग्दा कैयौंफेरा ठूला साना घेरै मानिस मारिए खलल हुनामा बांकी रहेको खालि श्री पशुपति र गुह्यकालीका सुदृष्टिले मात्र हो । श्री ३ महाराज जंगबहादुरबाट समाली यस मुलुकको गाथगादी र दुंगासमेत बचाएको हो । फौज बढाएको, खजाना बढाएको, हुकटीको जम्मा बढाएको भोटसरकारले आफूलाई मान्ने गराई सालबसाल कर तिराएको, अंग्रेजसरकारलाई आफ्नै दोस्त रहेछन् भन्ने प्रतीत पारेको पनि हो । आफ्ना फौज, निजामती, दुनियांसम सबैले जानून् भानाका निमित्त ऐन बनाई र उर्दी पठाई यहाँसम गरे । भलो हुन्छ र यहाँसम गरे कमलो हुन्छ भन्ने संक्राइबुझाइ गरेको पनि हो । त्यसबाट जो मनासिब गर्नुपर्ने हो सो गर्नामा बांकी राख्नेछैनन् भन्ने स्वर्गवासी श्री ३ महाराजबाट श्री ५ सरकारमा प्रतीत पादा मर्न, मार्न, मान बढाउन, घटाउन, काटन, बचाउन, दामल गर्न, जमीन लिन, दिन, चीन र अंग्रेजसंगको दोस्ती बढाउन, चीनभोटसंग र गोरखाराजभरमा जो परिआएको काम तिम्रा तजबीजमा आएबमोजिम गर्नु भन्ने अख्तियारी दिई आफूले र रोलवालालाई समेत धर्म भाकी भकाई लालमोहर तामापत्र गरी श्रीपशुपतिनाथका दक्षिणदरबाजामा टासिदिएका र सोहीबमोजिम अख्तियारी पाई कामकाज गर्दै आएको तिम्रीहरूलाई पनि थाहै छ ।

यसै बीचमा दैबसंयोगले ३३ सालमा श्री ३ महाराज दाज्यैज्यू स्वर्ग्य होइबक्संदा नासलचोकमा श्री ५ महाराजाधिराजबाट धर्मपत्रका लालमोहरबमोजिम श्री ३ महाराज जंगबहादुर राणाका ठाउंमा श्री ३ महाराज रणउद्योतसिंह राजा भए । स्वर्गवासी महाराजले पाएका अख्तियारीबमोजिम बिलकूल अख्तियारी बक्स्यौं भनी मुखजमानीबाट हुकुम भई सबैलाई सुनाइबक्सी र सोहीबमोजिम लालमोहरसमेत गरी हामी श्री ३ महाराजलाई बक्सेको पनि तिम्रीहरू सबैले जानेका छौं ।

यस दरवारको भलो होओमू भनेर आशा मान्ने, निमेकको हलाली हुनाको भरोसा राख्ने, परत्र देख्ने, आफ्ना मालिकको गुण चिन्ने, धर्म देख्ने जमामर्दलाई सरकारको जागीर खाई ऐन, सवाल, उर्दीबमोजिम काम गरूला भन्ने कबूल गराई श्री ५ सरकारको गाथगादी, दुंगा र श्री ३ सरकारको ज्यान, रोटी बचाउनाका निमित्त कम्प्याण्डर इन चीफलगायत सिपाहीतक यही हिफाजत निमित्त रहेका छौं ।

सोबमोजिम रहनेको भलो भइआएको र नरहनेहरूलाई कसूरअनुसार सजाय भइआएको सुनेका पनि छौं, हाल देख्न पनि पायौं ।

अदना गरीबलाई पनि कसैले माछ, माछन् भन्ने अथवा गर्ने सुनीकन दबाउनेलाई काटी मारी आएको सुनेका पनि छौं, देखेका पनि छौं भने आफ्ना मालिकको निमेक खाई उर्दी, ऐन, सबाल नाघी माछ माछन् भन्ने र जानी जानी नीच मार्ने यो तपसीलबमोजिमका मानिस काटिए, सुन-

१. ले. कर्णेल अम्बरविक्रम थापा क्षत्री	१
२. ले. कर्णेल श्रीविक्रम थापा क्षत्री	१
३. कर्णेल इन्द्रसिंह टण्डन लाहुरी क्षत्री	१
४. मेजर कपतान संग्रामसूर बिष्ट क्षत्री	१
५. मेजर कपतान संसारविक्रम थापा क्षत्री	१
६. मेजर कपतान शमशेरजंग थापा क्षत्री	१
७. कपतान भोजराज बिष्ट क्षत्री	१
८. कपतान समरविक्रम थापा क्षत्री	१
९. कपतान शक्तार शाही	१
१०. कपतान रणध्वज अधिकारी क्षत्री	१
११. कपतान नरबहादुर बिष्ट क्षत्री	१
१२. कपतान फौदसिंह गुरुङ	१
१३. रणमानजंग थापा	१
१४. लेफटेन रणकेशर बिष्ट क्षत्री	१
१५. लेफटेन सूर्यप्रताप बिष्ट क्षत्री	१
१६. लेफटेन क्षेत्रध्वज शाही	१
१७. सुबेदार पहलमान कार्की क्षत्री	१
१८. सुबेदार जंगविक्रम पांडे	१
१९. इन्सायन रणदल कार्की	१
२०. अजिटन बांका खत्री	१

अरू बांकी रहेका मानिसहरूले पनि आफूले गरेका चुकअनुसार सजाय पाए ।

पल्टनिया सिपाहीहरूले यस पर्वमा र यस पर्वका छूतमा समेत हामी कोही परेका छैनौं, अघि पनि यस्तो गरेनौं, अब पनि यस्तो गर्नेछैनौं भने हामीहरूलाई किन सुनाउनपथ्यो भनीला, पल्टनका अफिसर परेका हुनाले "अभागी परेसु, भाग्यमानी चेतोस्" भन्छन् त्यसनिमित्त अघि पनि संघाइबक्सेको हो, अब पनि संघाउछु सो बुझ्नुहुन्छौं ।

श्री ५ सरकारका माथगादी, ढुंगाको र हामी श्री ३ महाराजका माथ रोटीको खलल हुने कुरा श्री ५ सरकार र श्री ३ सरकारलाई कम्पाण्डर इन चीफलगायत ढाक्रे, जागीरे, अदनातकले माछ, माछन् भन्ने कुरा गरे भने सो कुरा सुन्नेबित्तिकै कम्पाण्डर इन चीफले गरेको भए कम्पाण्डर इन चीफदेखि मुनिका जनरलगायत ढाक्रे, जागीरे, अदनातकमा जसले सुन्ला उसले तुरुन्त हाभ्रा हजुरमा जाहेर गर्न आउनु ।

कम्पाण्डर इन चीफलगायत ढाक्रे, जागीरे, अदनातकले गरेको भए जसले सुन्ला, थाह पाउला उसले तुरुन्त हाभ्रा हजुरमा र कम्पाण्डर इन चीफका हजुरमा जाहां चांडो जाहेर गर्न मौसर पछ उहां पहिले जाहेर गर्न आउनु र हाभ्रो भलो पनि हुन्छ, निमकहलाली पनि ठहर्नेछौं । यस्तो कुरा जानी तुरुन्त जाहेर नगरी निच मारी रछी भने सर्वस्व भई जातअनुसार काटिने, मुडिने, दामल हुने हुनेछौं ।

यो साल माहिला साहेबज्यू, कोही जनरल, कर्णेल र माथि लेखिएका अफिसरहरूले निमकहरामी र बेईमानी गरी माथगादी र सलतनात बिगान आटेको तिमीहरू सबैलाई मालुमै छ । यी बागीहरूलाई दुश्मन संघी आफूलाई अह्लाएका काममा तत्पर भई तिमीहरूले काम सफल गरेको देख्दा मलाई बहुत सन्तोष भयो । यी बेईमानहरूले मतलब सिद्ध गर्न पाएका भए आफूसमा मैले गरेको भन्ने कोही, मैले गरेको भन्ने कोही भई कगडा भई काटाकाट भएर कतिको जीउ जाने थियो । हामी मात्र नही कि यस राज्यका सबैको खराबी हुने थियो । दाहिना बायां मुलुक जोरिएकाले पनि के भन्ने थिए । ईश्वरका पूर्ण कृपाले खराबी हुन पाएन । अब पनि आफूलाई खटाएको काममा यही रीतसंग तत्पर भई मलाई खुशी गराउला भन्ने उमेद छ भने तिमीहरूले निमकहलाली गरी हुकुम बक्सेबमोजिम तत्पर भई काम गरेको खुशीले तिमीहरू बिरामी र सरकारको काम दिन सक्ने दश रकम र दाज्यू बाबुको खानगीमा र बाली पकाउनालाई मात्र भर्ना भएका बाहेक जमादारदेखि सिपाहीसम्मका गैह्रको यो सालको धमती गरिबकस्यौं ।

३८ साल माघ शुदि १४ रोज ५ का दिन श्रीतलेजुका वरिपरि घेरे कागहरू बसी ७।३ घडीसम्म कराए । त्यसै दिन सरदार शिवप्रसाद अर्जेल, मुलकी सुब्बा दिग्विजय उपाध्याय, टंकनाथ उपाध्याय, होमनाथ उपाध्याय, काना

भट्ट यी पांच जनालाई एक दिन एक शहर, एक दिन एक शहर गरी तीन दिनसम्म क्यौली पिटी तीन शहर घुमाई खेलखानामा कैद गरे। पछि पानीसम्म फुकाइदिई पांच जनालाई पाल्पांमा लगेर कैद गरे। त्यसै दिन दबिइरहेका कर्णेल वीरमानसिंह बस्नेतलाई पक्रौ ल्याए। माघ शुद्धि १५ रोज ६ का दिन कैदमा रहेका लेफटेन्ट भुवर्नासिंह खत्री क्षत्रीले ऐनाका खबटाले आफना गलामा र ठाउं ठाउं सन्धिमा रोपी मर्ने आटेका रहेछन्, पालेले थाह पाई विनर्त गर्दा कैदमा राखी औषधी गराउनू भन्ने भएकोले औषधी गराए र निको भएपछि पनि कैदमा राखे। फागुन वदि २ का दिन अघि पक्रिएका कर्णेल अमृतसिंह अधिकारी क्षत्री १, कर्णेल वीरमानसिंह बस्नेत १, हाल पक्रिएका सुबेदार लोकबहादुर थापा क्षत्री १ समेत तीन जनालाई शंखमूलमा लगी काटे। शालीग्राम पाध्या, योगबहादुर खत्री, धनमान-ध्वज थापा क्षत्री, छत्रबहादुर बिष्ट र इन्द्रनाथ पाध्यासमेत पांच जनालाई ६ वर्षसम्म खेलखानामा राखी कैद गरे। सुब्बा इन्द्रध्वज लोहनी, बिरु र रुद्रनाथ पाध्या तीन जनालाई निकाला गरिदिए। सुबेदार रामविक्रम थापा क्षत्रीलाई ६ महिनासम्म कैद गरे। भागी फेला परेका मेजर कपतान दीपबहादुर शाह १, कपतान शमशेरजंग पांडे क्षत्री १ र भैरवबहादुर सेलागे खत्री क्षत्री १ हुन्।

३८ साल फागुन वदि ६ रोज का दिन लगनटोलमा स्याल आई करायो। फागुन वदि ७ रोज ५ का दिन तलेज्यू वसन्तपुर खालका वरिपरि तीन हजार काग कराई १५ घडी बांकी छंदामा पन्ध्र पन्ध्र सयको एक डफा भई विष्णुमतीतर्फ उडी गए। फागुन वदि ९ रोज १ का दिन चीफ कर्णेल भक्तबहादुर बस्नेत क्षत्रीलाई धूलीखेलमा बसी मिलसियाको काम गर्नु, मेजर कपतान चक्रवीर बिष्ट क्षत्रीलाई गन्धकखानीमा पानीको काम गरी बस्नु, भैरवप्रसाद पाध्यालाई त्रिशूलगंगापार जानू भनी तीन जनालाई निकाला गरे। फागुन वदि १२ रोज ४ का दिन नारायण-हिटीका पटांगिनीमा मुक्तियारलगायत गैह्र जंगी, निजामती, भैभारदार, अफिसर पगरी सामेल गरी श्री ३ बडा माहिला महारानी बारदलीमा राज भई पक्रौ थुनिएका माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाह, दक्षिणतर्फका कम्प्याण्डि जनरल पद्मजंग बहादुर राणा जनरल बमवीरविक्रम बहादुर राणा यी तीन जनालाई ल्याई कचहुरीमा सजायको निरूपण हुंदा राणाहरूलाई श्री ५ सरकारबाट धर्मपत्र

बक्सको र श्री ३ बडामहारानीलाई सरकारबाट बक्सको लालमोहरले श्री ३ महाराज र श्री ३ बडामहारानीबाट सजाय दिनुपर्ने भई सो धर्मपत्र मोहर कायम राखी गोश-हत्या गर्न नहुने ठहरिदा जेठा पश्चिमतर्फका कम्प्याण्डि जनरल जगतजंग राणा बहादुर देशमा गएका र आउंदै नशाएका हुनाले यहाँ रहेका ती तीन जनालाई कैदमा राख्नू भन्ने हुकुम भयो। सोबमोजिम पद्मजंग बहादुरलाई दगुर्न-पानीमा केही दिन राखी पछि नवकोटमा कैद गरेका थिए। अनि इचंगुमा केही दिन राखी कैदबाट छाडिदिदा ३९ साल ज्येष्ठ शुद्धि ७ रोज ४ मा आफना घर थापाथलीमा गई बसे र दरबारमा आउनजान पनि लागे। माहिला साहेबज्यू र जनरल बमवीरविक्रम राणालाई गोकर्णमा राखी कैद गरेका थिए, पछि चण्डालगढमा पठाई कैद गरे। काटिनेहरूका जाहानपरिवारहरूलाई आ-आफना धनदौलत दिई नेपाल-बाट निकाला गरिदिए र ठाउं ठाउंमा जीविका चलाई बस भनी पठाइदिए।

यस पर्वमा काटिने जवान २३, आफै जहर खाई मर्ने १, मुडिने ५, कैदमा रहने ७, निकाला हुने ७, फेला नपर्ने ३, देशमा गएको नशाउने १ जम्मा ४० कसूरदार ठहरिए। यस्ता तरहले ईश्वरको अनुग्रह र श्री ३ महाराजका धर्म प्रतापले गर्दा दगा गर्न तत्पर भएका दुश्मनहरूको मुक्तियार धीरशमशेर जंग राणा बहादुरका मन्त्रणाबाट निर्मूल गरी गादीका मालिक श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम शाहको सोझो चिताई आनन्दसंग भरमुलुकको कामकाज गरिरहेका थिए।

यही ज्येष्ठ शुद्धि ३ रोज ७ का दिन श्री ३ महाराज-बाट धान्यपर्वत दान भयो। ज्येष्ठ वदि १४ रोज ३ मा र ज्येष्ठ शुद्धि ५ रोज २ मा भूमिकंप भयो। ज्येष्ठ शुद्धि ७ रोज ४ मा जनरल पद्मजंग राणालाई नवकोटबाट ल्याई इचंगुमा बस भनी छाडिदिए। आषाढ वदि ८ रोज ६ का दिन कम्प्याण्डि जनरल जगतजंग बहादुरलाई मुक्तियारी रोलबाट खारेज गरी माहिला जनरललगायतको दर्जा बढ्दा नाति जुद्धप्रतापजंग राणा बहादुर उत्तरतर्फका कम्प्याण्डि जनरल भए।

३९ साल आषाढ शुद्धि ३ रोज १ का दिन चीनबाद-शाहको दर्शन गरी कर्णेल तेजबहादुर राणा नेपाल आइपुगे र श्री ५ सरकारको दर्शन गरे। पांच वर्षसम्म ढिला भए

ताम्रनि आफना सिलसिलासंग आएका थिए । काङ्गु नाम भएका चीनका बादशाह विक्रम संवत् १९३९ सालमा तखतमा बस्दा हाम्रा कर्णेल पनि चीनमा थिए । त्यस बेला चीनमा भारी उत्सव भएको थियो । त्यसै बखतदेखि चीन-शहरमा अंग्रेजजातिलाई आउन र बस्न दिनु भन्ने उर्दी हुँदा सात आठ सय अंग्रेज र मेमहरू आई चीनमा बसेर बेपार गर्न लागेका हुन् । यही आषाढ शुद्ध ६ रोज ५ का दिन दोखडाका भीमसेनको गदा आफै टुट्दा जाहेर भयो र दरबारबाट शान्तिनिमित्त पूजा गर्न पठाए । आषाढ शुद्ध ११ रोज ३ का दिन कान्तिपुरका भीमसेनको ब्राह्मण वर्षमा एकपल्ट गर्नुपर्ने रंगरोगन लंपु भरी खूब राम्ररी रग चढाए । श्रावण बद्रि १ रोज १ का दिन श्रीकण्ठ भक्त-बहादुर बस्नेतले पूजार्चनको काम पाए ।

संवत् १९३९ साल आश्विन शुद्ध ८ रोज ६ का दिन ६२ सालमा हरण भएका देवस्व र ब्रह्मस्वको सट्टा अधि अलि अलि बाँको जगा पाए, अरु त्यसै रह्यो । त्यसरी हरण भएका जगा जागीरमा भर्ना भइसकेका हुनाले सट्टा दिनलाई मध्येसमा नम्बरीमा नचढेका र पहाडमा शुद्ध पत्ती कालाबन्जार यो सालसम्म अबाद नभएको, सरकारबाट बाहेक आफैले शुद्ध बाँको खोजी अबाद गर्नु र सो जगा पाउनेछौ । लडाईंका अवस्थामा लडाईं छुट्टेले त्यस जगाको मालपोत सरकार लाग्नेछ । त्यस्तो जगा सुक्रीबिक्री गर्न पाउनेछैनौ । अब यो उर्दी भएका ३ महीनाभित्र आफ्नो हरण भएको यति भनी जाहेर गर्न आऊ । सो म्यादभित्र जाहेर गरेनौ भने पछि जाहेर गरी सट्टा पाउनेछैनौ भन्ने श्री ५ महाराजाधिराज, श्री ३ महाराज र श्री कम्प्याण्डर इन चीफबाट आफ्नै बाहुलीले सहि गरी सदन उर्दी भयो । त्यसो हुँदा धेरै बित्तिकारहरूले जाहेर गर्न आए । सरकारबाट पनि भारदारहरू राखी छलफल गरेर हरण भएको उद्गीर्णमोजिम सट्टा गरिदियाँ भनी श्री ३ महाराजबाट संकल्प गरिदिए । पाउने बखतमा कसै कसैले मात्र पाए । यही साल सडसीरदेखि टुंडीखेल रानीपोखरीसम्म एकैनास गरी परी बचाउन आरम्भ गरे ।

३९ साल चैत्र वदि ३० रोज ७ का दिन चीनबादशा-हबाट बक्सेको “थोङ लिङ पिम्माको काङ्ग वाङ स्यान” भन्ने खिताप, पोशाक र टोपी लिई चिनियाँहरू नेपाल आइपुगे । यही चैत्र शुद्ध २ रोज २ र चैत्र शुद्ध ८ रोज १ का दिन कुमारीका चोटामा सर्प मरिरहेको देखियो । फेरि चैत्र

शुद्ध ९ रोज २ का दिन त्यही कुमारीचोकैमा सर्प कुंडली मर्न तयार भएको देखियो । सो कुरा जाहेर गर्दा सरकार-बाट ५० रुपियाँ दिई शान्ति गराइयो ।

यिनै राजाका पालामा नेपाल सरकारका ह्यासामा रहेका बेपारी महाजनहरूमा एक जना महाजनले चोरी लिई भनी त्यहाँको एक भोटिनीलाई पक्रिआखेको रहेछ । गुम्बाका भोटेबाँडाहरूले शहरमा डुलन आउंदा देखी त्यहाँका बाँडाहरूको हज्जारी फौज जम्मा भएर ह्यासाका हाम्रा महाराजतर्फका महाजनहरूका कोठीमा रहेको नगद जिनिस जुत जे वस्तु छ लुटी लगेछन् । दुइ तीन जनाको मात्र लुटेनछन् । सो खबर सुनी ह्यासाका मालिक अम्बा भन्ने नामाले हाम्रा नेपाली महाजनहरूलाई डाकी यस्तो उर्दी दिएछन् “यहाँ भोटेबाँडाहरूलाई केही नभन, नगर । हात हाल्यो भने तिमीहरूका ज्यानमा दखल पर्नेछ । तिमीहरूका लुटिएका माल वा सबै म भर्ना दिउंला” भनी उर्दी दिदा उनीहरूले एक जनाको हात काटी र एक जनाको हातमा बछ्छले रोपी बिजाईबिद्युत गरेका भए पनि सबै चूप लागी बसे, कसैले केही गरेनन् । अस्वाले कति लुटिएछ भनी हिस्सा गर्दा सत्र लाख ठहरियो । नेपालसरकारबाट प्रति हिस्सा गरी हेरे । अस्वाले सो लुटिएका मालहरू ठाउँ ठाउँ-बाट तलफा गरी जम्मा गर्दै बरेका र हाम्रा सरकारबाट पनि चाँडै देऊ भन्ने चिठी ताम्किती हुँदै थियो । सो लुटि-एको ३९ साल चैत्र वदि ३० शोडेजात्राका दिनमा हो ।

त्यस ह्यासा शहरमा कस्तो स्थिति रहेछ भने एक वर्ष-भित्रमा तीन गुम्बाका लामाहरूमा जत्रहिँ सात सप्त दिनको पाखो गरी २१ दिनसम्म लामाको हुकुम चल्को रहेछ । तीन गुम्बाका गरी एककईस हजार भोटेबाँडा रहेछन् । तिनबे हुकुम अलाउने बखतमा लुटिएको रहेछ । हाम्रा सरकार-बाट सो लुटिएको साल झण्डो देऊ भनी ताकिता गर्दा पनि भोटेले न जवाफ दिने, न रुपियाँ भराइलिते गरे । यस्तो हुँदा लडाईं गर्नुपर्ने, तयारी भएत भनी ४० साल आश्विन वदि ५ रोज १ का दिन नारायणहिटीदरवारमा सबै सायेल गरी स्वीच सुनाइयो । फौजका अफिसरहरूले पनि सरकार-को निमक खाएका छौं, यस बखतमा जागीर छाड्ने हामी फरिया लयाएका मानिस होइनौ । अघि रहेको गोरखाको नाम लडी पडी राखौंला । लडनामा मंजूर छौं । यही नामका निमित्त हामीलाई पालिबक्सेको हो “भनी बिनति

चढाए । सबै जना राजी भएका हुनाले सोही दिन सबैको थमौती पनि गरिबक्स्यो । त्यसपछि फौज र गोलीगट्टा तयार पारी लडाईं गर्ने खटाई पठाउंदा भोटेहरूले थाहा पाई मेल गर्नुपर्छ भनी सल्लाह गरी चिठी लेखी पठाए । त्यसपछि “रसुवामा आएका भोटेभारदारसंग मिल्छन् भने मेल बन्दोबस्त गर्नु” भनी केही फौज लिई खटिएका कम्प्याण्डर कर्ण तेजबहादुर राणा गई ४१ साल ज्येष्ठ शुद्धि १२ रोज ५ का दिन कुराकानी हुंदा महाजनहरूको लुटेको धन गोरखासरकारबाट भनेबमोजिम दिनामा भाकाको बन्दोबस्त भई ह्यासाको मालिक अम्बा आफै बसी सावां र सूदसमेत गरी नौ लाख चानचुन भोटेले हाम्रा महाजनको भर्ना दिने र नेपालसरकारबाट लडाईंका निमित्त सामान तयार पार्न खर्च भएको छ लाख रुपियां नलिने यस्तो बन्दोबस्तको दुवैतर्फका कागतमा भारदारहरूको सहिष्णुता भयो । सो कागज लिई कम्प्याण्डर कर्ण यसतर्फ आई श्री ३ महाराजलाई नजर गराए ।

त्यसपछि टुंडीखेलमा सवारी भई श्री ३ महाराजबाट भाइ कम्प्याण्डर इन चीफलाई “भोटका कुरामा हामीबाड हुकुम बक्नेबमोजिम तामेल गरी हुकुम हुनासाथ साह्रा फौज उठ्न सक्ने गरी अंजाम बांधेको र हामीबाट भोटका मुहामा गरिबक्स्योको मसौदाबमोजिम खूब ध्यान दिई काम गरेका हुनाले तय हुन गयो, म भाइदेखि खूब खुशी छु । फौज, अफिसरले पनि लगाएको काम तत्पर भई बढिया तवरसंग गरेका हुनाले तिम्रो फौज, अफिसरदेखि पनि बहुत खुशी छु” भनी स्पीच बक्सियो । त्यति भएपछि श्री कम्प्याण्डर इन चीफबाट टुंडीखेलमा सुनाइबक्सियो— “श्री ५ सरकारका प्रतापले र श्री ३ महाराजका बुद्धिका जोरले भोटेले लुटेका महाजनको धनमाल भराइबक्सिने बन्दोबस्त बांधी दसौं द ब्याजसमेत भराइबक्सियो । लडाईं परेको भए फौज, खजाना, धनमालहरूको धेरै नोकसान हुने थियो । सो केही नपारी श्री ३ महाराजबाट अक्कलले भोटेलाई वशमा ल्याई लडाईं गरेभन्दा पनि बढता गरी पछिलाई पनि सगसर बन्दबेपार चल्ने गराइबक्सेर दुनियांलाई रक्षा गरिबक्सियो । यस कुरामा हामी सबैले श्री ३ को जयगान गरी जय मनाउन बहुते मनसिब छ” भन्ने मर्जी भयो अनि सबैले जय पुकारा गर्दा सवारी फिन्थो ।

तिनै ताका श्री कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल धीर

शमशेर जंग राजा बहादुर बेरामी भई साह्रो हुंदा पशुपति-नाथका शरणमा गई आर्यातीर्थमा धेरै दानपुण्य गर्दै ४१ साल कार्तिक वदि ११ रोज ३ का दिन १४ घडी रात जांदा स्वर्ग्य भए । अनि राणाका रोलले धर्मपत्रबमोजिम श्री ३ महाराज जंगबहादुरका माहिंला छोरा जनरल जित-जंग बहादुर राणा कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल भए । यसै साल माघ वदि १ रोज ६ का दिन चिनियां भारदार आइपुगी माघ शुद्धि १३ का दिन श्री ५ महाराजाधिराजको दर्शन गरे । श्री ५ चीन बादशाहबाट दिइपठाएको गजूर चढाउंदा ठूलो उत्सव भयो ।

यिनैका पालामा बिलायतबाट धेरै धन खर्च लगाई श्री ३ महाराज जंगबहादुर कुवर राणाको र श्री ३ महाराज रणउद्दीर्षसिंह कुवर राणाको दुरुस्त मूर्ति भएको ष्टाचु तसवीर फिकाई आइपुगेपछि पहिले श्री ५ महाराजाधिराजबाट श्री ३ महाराज जंगबहादुरको ष्टाचु खोलिबक्सिंदा श्री ५ का तर्फबाट गुरुराज लोकराज पण्डितज्यूले यी श्री ३ महाराज अघि यस्ता हुन् । यस रीतले यी यस्ता भई यति यति पराक्रम गरेर चीन र संजसंग सलतनत गरी भोटलाई कर तिर्ने गराए । पछि यति बति पराक्रम कीर्ति यो यो यस यसबाट यस यस अवस्थामा तक्मा पाई यस कालमा मुक्त भए” भन्ने जति तिनको पहिले गुरु १३ वर्षका उमेरमा सुबेदार भएदेखि १९०३ सालमा आफ्नै पुरुषार्थले प्राइमिनिष्टर भएसंमको र त्यसदेखि स्वर्ग्य नहोउन्जेल गरेको पराक्रम कीर्ति वर्णन गर्दै यस्ता यी श्री ३ महाराजको ष्टाचु राखिबक्स्यो” भनी स्पीच बांची सुनाए । श्री ३ महाराज रणउद्दीर्षसिंह राणाबाट पनि सरकारबाट कदर राखी श्री ३ महाराज दाज्यज्यूको ष्टाचु खोलिबक्सिंदा खूब खुशी भयो” भनी स्पीच गरिबक्सियो । फेरि श्री ३ महाराज रणउद्दीर्षसिंहबाट आफ्नै बाहुलीले आफ्नो सालिक खोलिदिए र सो ष्टाचु पनि उनका पालामा भएको भोटसलतनतको वर्णन गरी सरकारबाट थापिबक्सी स्पीच भयो । कम्प्याण्डर इन चीफ जितजंग बहादुरले पनि श्री ३ महाराज बुबाज्यूका पालामा भोटसंग लडाईं गरी जितेको र आफ्ना पालामा महाजनको भोटेले लुटेको माल फिकेको समेत उनको चरित्र सबै वर्णन गरी यस्ता गुणी महाराजको सरकारबाट ष्टाचु स्थापना गरिबक्सिंदा हामी बहुत खुशी भयो” भनी स्पीच बांची सुनाए ।

संवत् १९४१ साल चैत्र शुद्धि ९ का दिन यस्ता प्रकारले टुंडीखेलमा दुइ श्री ३ महाराजको प्ठाचु रह्यो । यी यस्ता अनुहारका रहेछन् भनी पछि हुने भौभारदार र साह्ला दुनियांले चिन्ने भए ।

बयालीस सालको विस्तार

संवत् १९४० साल पौष वदि ८ रोज ४ का दिन देशमा गएका कम्प्याण्डङ जनरल जगतजंग बहादुर राणा नेपालतर्फ आई बरेवामा आइपुगेका बखतमा हुकुमबमोजिम नेल ठोकी पहरा राखेर ल्याई छाउनी सिलखानामा थुनेका थिए । अलि दिनपछि नारायणहिटीमा थुनेर नेल काटी गोकर्णमा राखे । पछि आफ्ना घर मनोहरामा नजरबन्द गरी बाहिर पहरा राखेका थिए । श्री ३ महाराजबाट बराबर बोलाहट हुंदा दरवारमा आउनेजाने गर्दथे ।

४२ साल प्रथम ज्येष्ठ वदि ४ रोज ६ का दिन गैह्र पल्टनको थमौती भयो । यही द्वितीय ज्येष्ठ शुद्धि ३ रोज २ का दिन श्री ५ महाराजाधिराजका दोला देशबाट आइपुगी नारायणहिटीमा प्रवेश भए । ज्येष्ठ शुद्धि १३ रोज ५ का दिन आठ घडीसम्म भूकम्प भयो । आषाढ वदि १ रोज २ का दिन पनि चार घडी दिन चढ्दा भूकम्प भयो । भाद्र वदि १३ का दिन बाँडाजात्रामा एउटा बाँडा घुईचोमा परी मर्न्यो । भाद्र महीनामा इन्द्रचोकका भैरवका मूर्तिमा पसीना आयो र दरवारबाट खर्च लगाई शान्तिस्वस्ति गराए । फेरि गुह्येश्वरीका स्फटिकका कलशमा पनि पसीना आयो र सरकारमा जाहेर हुंदा शान्तिस्वस्ति गराए ।

४२ साल कार्तिक शुद्धि ३ रोज २ का दिन राजाको सबारीलाई खटिएको पल्टन प्रस्थान गरी बालाज्यूमा गएर बसेको थियो । त्यसै दिन पल्टनका निशानमा र पांचमहानेदेखि बालाज्यूसम्म वरिपरि रक्तवृष्टि भयो । कार्तिक शुद्धि १२ रोज ५ मा दरवारका मुलचोकमा जम्बूकप्रवेश भयो । त्यसै दिन चोभारनाथ देवताका मुखमा खटिरा देखियो । यही शुद्धि १३ रोज ६ का दिन श्री ३ महाराजका बम्बई-चोकमाथि तीन घडी दिनबांकीमा गिद्ध बसेको देखियो । यी सबै दुर्लक्षणको निवारक शान्ति गराए । अष्टोत्तरशत गाई दान गर्नालाई नपुग्दा एक सय आठ तोला सुवर्ण दान गरे । यही शुद्धि १४ रोज ७ का दिन बौद्धमा पनि रक्तवृष्टि भयो । बालाज्यूतर्फ पनि रक्तवृष्टि हुंदै रह्यो । यसै दिन

चोभारनाथको खटिरा फुटी रगत जस्तो आएको देखियो । यही शुद्धि १३ रोज ५ का दिन अशोकविनायक काठमाडौं गणेशका वामदन्तको ५।७ तोला जतिको एक टुक्रा खस्यो, खसेको टुक्रा भने देखिएन । यो दृश्य हेर्न सबै दुनियां गए ।

यस्ता तरहले यस नेपालमा बराबर नानाप्रकारको उत्पात र उल्कापात हुंदै थियो । दरवारमा पनि यसै अवस्थामा राणाहरूका भाइभाइमा विरोध परी चित्त गडबडिएको थियो । श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरले बात लागी रोलबाट खारेज भएका मनोहरामा रहेका जनरल जगतजंग राणा बहादुरलाई फेरि मुक्तियारी रोल दिन भित्रभित्रै तजबीज गरी सरसल्लाह हुंदा भाइछोराहरूबाट रोलबाट खारेज भएकालाई हुंदैन भन्ने भई सरसल्लाह नमिल्दा अडबड परी कलहको बीजारोपण भएको थियो ।

यसै अवस्थामा दिल्ली जानालाइ कालीबहादुर १, बज्रबहादुर १, पुरानागोरख १, कालीबकस १ जम्मा चार पल्टन खटिदा जनरल वीरशमशेर जंग राणा बहादुरका अख्तियारीमा पल्टन बिदा भई टुंडीखेलमा मुकाम गरेका थिए । विक्रम संवत् १९४२ साल कार्तिक शुद्धि १५ रोज १ का दिन ६।७ घडी रात जांदा दैवको इच्छा यिनै श्री ३ महाराजका कान्छा भाइ कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल धीरशमशेर जंग राजा बहादुरका छोराहरू जनरल वीरशमशेर जंग राणा बहादुर, यिनका माहिला भाइ जनरल खड्गशमशेर जंग राणा बहादुर, डम्बरशमशेर जंग राणा बहादुरसमेत भई श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंह राणा बहादुरलाई बन्दूकले हानी मारे । मनाहरामा अफिसर सिपाहीहरू खटाई जनरल जगतजंग राणा बहादुरलाई पनि गोली हानी मारे । यिनका छोरा नाति जनरल युद्धप्रतापजंग राणा बहादुर आफू बसेको ठाउँ थापाथलीबाट एक पटक बाहिर निस्की फेरि जुहारत लिन भित्र गई जरजुहारत लिएर थापाथली पूर्वतिरका परखालबाट ओर्ली भागेर जान लागेका रहेछन्, तिनलाई त्यहीँ परखालबाहिर फेला पारी बन्दूकले हानी मारे ।

यसै रात्रीमा श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई बागदरबारमा ल्याउन सबारी चलाउंदा टुंडीखेलमा रहेका दिल्ली जान खटिएका चार पल्टनका बीचबाट

सवारी चलाउंदा मौसूफ श्री ५ महाराजाधिराजबाट हुकुम भई जनरल वीरशमशेर जंग राणा बहादुरलाई श्री ३ महाराजको खिताप बक्सियो । उनका माहिला भाई खड्गशमशेर जंग राणा बहादुरले मुक्तियारी मान पाए । जंगी लाठ वशिचमत्तर्फका कम्पाण्डिड जनरल रणशमशेर जंग, पू.क.ज. देवशमशेर जंग, द. क. ज. चन्द्रशमशेर जंग, उ. क. ज. भीमशमशेर जंग भए । अरू भाइहरूले पनि रोलबमोजिम मान पाउँदा सबैले दर्शन गरे । श्री ३ महाराजलाई १९ तोपको सलामी भयो ।

त्यसै रातमा श्री ३ महाराजबाट यिनै चार फ्लटन खटाई राणाहरू सबैलाई पक्रन पठाउंदा थापाथलीका जनरल पञ्चजंग र रणवीरजंग राणा लैनमा अंग्रेजकहाँ गए । त्यस बखतमा रेजिडेन्ट नेपालमा थिएन, केवल गोरा डाक्टर मात्र थियो । श्री ५ महाराजाधिराजबाट टुंडीखेलमा आफ्ना महाराजबाट हुकुम भएबमोजिम बाहुलीको र लालमोहरको छाप लगाई श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरलाई श्री महाराजको तखत बक्सिएको हो । अरू अड्डा र गौडाका हाकिम कारिन्दाहरूलाई पनि फलाना महाराज भए, यिनले भनेको माझू भन्ने लालमोहर भई ठाउँ ठाउँमा गयो । नारायणहिटीबाट जनरल ध्वजनरसिंह राणा र श्री वल्लिहद बडामहाराजीसमेत लैनमा गए । ठवहिलका जनरल केदारनरसिंह राणा पनि लैनमा गए । महाराजीसमेत जम्मा पाँच जना लैनमा गई उहाँ बस्तिरहंदा ज्यूमा देखल परेन । कर्णाल हर्षजंग राणाले थाहा पाउँदा अगावै सबै भाइलाई सूचना दिई रिसल्लाका घोडामा चढेर पुर्वको बाटो गरी दार्जिलिम पुगे ।

यी श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंहको त्यस्ता हिसाबले मृत्यु भए तापनि यी मोक्षको इच्छा राखी सदा नारायणको भक्ति र श्रद्धापूर्वक भजन गर्दथे । नित्य रामनाम लेखेर यतिको सत्संग गरी मोक्षधर्मको जिज्ञासा राख्दथे । मोक्ष मार्गविषयका शास्त्रको अभ्यास पनि गरेका हुनाले दुनियाँहरूमाथि बहुत दया गर्दथे ।

उता जनरल अम्बरजंग राणा पक्रन जाने मानिसलाई शंखमूलका सत्तलका ऊयालबाट गोली चलाई भागेका थिए, पछि पक्रिए । अरू राणाहरू पनि पक्री थुनिए । नेपालमा राणाखलकमा आफू आफूमा अनचित्त भई यस्तो धूमधाम भयो । त्यस बेला श्री ५ महाराजाधिराज र श्री ३ महा-

राज चौध पन्ध्र दिनसम्म बागैमा राज भयो । पक्री ल्याएका राणाहरूमा कसै कसैलाई टुंडीखेलमा गारतमा थुनी राखे । त्यसपछि नेपालका भैभारदार ग्रँहले रुपियाँ राखी श्री ३ महाराजको दर्शन गरे । अंग्रेजका शरण लैनमा जाने राणाहरूले अंग्रेजबाट बन्दोबस्त गराई केही दौलत लिई आफ्ना जाहानबच्चाका साथमा सोशलानतर्फ गए । कोही कोही राणालाई पाहाडतर्फ पनि पठाए ।

४२ साल मार्ग वदि ६ रोज ६ का दिन अहोरात्र असंख्य तारा खसे । यही वदि ७ रोज ७ का दिन चोभार-गणेशको शरीर पनि टुक्रा टुक्रा भई खस्यो । यही वदि ८ रोज १ मा अशोकविनायकका आंगमा पसीना आयो । फटनढोकाका गणेशका पछाडि रक्तवृष्टि भयो । त्यसै रात्रीमा बिहानीपख चन्द्रमण्डल पनि पयो । पौष वदि १ रोज ४ का दिन श्री ५ वलिहद जेठा महारानी काशीतर्फ सवारी भयो । यही वदि ३ रोज ६ का दिन नारायणहिटीका नारायणस्थानमा भएका हनुमान्लाई धेरै पसीना आयो । यही वदि ४ रोज ६ का दिन श्री ३ महाराज रणउद्दीपसिंहका रानीहरू र ध्वजनरसिंह राणासमेत काशीतर्फ गए । पौष शुदि १२ रोज १ का दिन मुक्तियार खड्गशमशेर जंग राणा बहादुर जितजंग बसेका थापाथली गोलबैठकघरमा बस्न गए । यसै दिन श्री पशुपतिनाथसमीपका रामचन्द्रका स्थानमा रक्तवृष्टि भयो । पौष शुदि १५ रोज ४ का दिन नारायणहिटीमा स्वर्ग भएका राजाका घरका बम्बईचोकमा कोट्याहुति यज्ञ गराए । यस यज्ञमा आचार्य गुरुराज हेरम्बरज पण्डितज्यू भए ।

यही सात्र वदि २ रोज ६ का दिन श्री ५ माहिला साहेबज्यू नरेन्द्रविक्रम शाह नंसाल कमलपोखरीका दरबारबाट प्रस्थान गरी गोरखादरवारमा गई बसे । ४३ साल वैशाख वदि २ रोज ३ विशाखा तक्षत्रका दिन श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहको विवाह हुंदा नारायणहिटीदरवारबाट थापाथलीदरवारमा जस्त गई बडो उत्सव गरे । नानाप्रकारको नाच र बाजा भएको फौज, जंगी, निजामती कर्मचारी, राजारजौटा, मुक्तियार, भैभारदार, लैनमा बस्ने बडासाहेब, देशी महाजन, बत्तीसकोठीसमेत गैह्र जस्त गई घोडा, हात्ती, बग्गी, पैदलको भीडभाड भयो । नानातरहका आतशबाजी र किसिम किसिमका गुब्बाराहरू छाड्दै थापाथलीमा प्रवेश भए । भोलिपल्ट

जस्ती फर्की नारायणहिटीदरवारमा प्रवेश भयो । यस दिन श्री ५ जेठा बडामहारानी र श्री ५माहिला महारानी गरी दुइ महारानीका साथमा विवाह भएको हो । त्यस विवाहमा मुक्तियार, जनरल, गुरु, प्रोहित, भैभारदारलगायत पल्टन, निजामती, कामदार, कारणदार गैरलाई भोज र खिल्लत बक्सियो । यस विवाहको खर्च साबिक बुबा वलिहद महाराजाधिराजका पालामा भएबमोजिम भयो ।

४३ साल वैशाख वदि ३० मा पाटनका कुम्भेश्वर महादेवका मूर्तिमा रक्तवृष्टि भई त्यस दिनदेखि बराबर रक्तवृष्टि हुन लाग्दा दरवारबाट पनि हेर्न पठाए । दुनियाँहरू पनि बराबर हेर्न गई अरु नेपालमा विपरीत लक्षण हुँदैछ भन्न लागे ।

४३ साल ज्येष्ठ वदि ९ रोज ५ का दिन श्री ५ वलिहद माहिला महारानीको सबारी बदरीकेदारको दर्शन गर्न हुंदा साथमा द. क. ज. चन्द्रशमशेर जंग राणा, गुरुराज लोकराज पण्डितज्यू पनि जानुभएको थियो । ईश्वरको दर्शन र धाम गरी आनन्दसंग यही श्रावण शुदि ५ रोज ५ का दिन श्री ५ माहिला बडामहारानीको सबारी फिरी नेपाल हनुमानढोकादरवारमा प्रवेश भयो । यही श्रावण शुदि १३ रोज ५ का दिन श्री ५ माहिला बडामहारानी काठमाडौं दरवारबाट नारायणहिटी श्री ३ रणउद्दीपसिंहका दरवारमा राज गर्न सबारी भई उहीँ राज गर्ने मुकरर भयो । यही भाद्र वदि २ रोज ३ का दिन कीर्तिपुरमा सुंगुरले मानिस जन्मायो भनी दरवारमा जाहेर गर्न आए ।

४३ साल आश्विन वदि १ रोज ३ का दिन काजी कम्प्याण्डर कर्णेल तेजबहादुर राणाका जेठा छोरा रणविक्रम राणा र काजी दीर्घमान बस्नेत क्षत्रीहरू केही मानिस साथमा लिई साबिकबमोजिम खलतारपत्र, नजराना र चीज-बीजसमेत लिएर नेपालबाट प्रस्थान गरी उहाँका बादशाहको दर्शन गर्न चीनतर्फ गए । यही पौष वदि १ रोज १ का दिन भादगाउँका श्री भैरवनाथका ढोकाका संघारबाट चार घडी दिन बांकीमा रगत निस्की नौ दिनसम्म बराबर रगत आउँदै रह्यो । दरवारबाट मानिस पठाएर पूजा गरी शान्ति गराए । यही वदि १३ रोज ५ का दिन श्री बज्रयोगिनीका गुभालका देवताका हातको खड्ग खस्यो । धम्मा देवता पनि घोप्टा परिरहे । यही साल नेपालमा धेरै जना कारिन्दा

खोसिदा खालि पुर्जीबाट हुकुमको काम हुन बन्द भई मिमो सदर गराई मात्र पुर्जी गर्न भन्ने वन्दोबस्त भयो । यही सालमा अफिसरहरू पनि धेरै खोसिए । यसै सालमा श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरका कान्छी रानीलाई श्री ३ बडामहारानी भन्नु भन्ने खिताप बक्सियो ।

४३ साल चैत्र वदि ४ रोज १ का दिन माहिला भाइ मुक्तियार कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल खड्गशमशेर जंग राणाले आफना दाज्यू श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरमाथि कुकर्म चिताई दगा गर्नाको मतलब गरेका थिए । साह्ला भारदारहरूलाई आफनो रवाफ देखाई वश गर्नाका निमित्त हुकुम नमान्ने छाँट गरेका रहेछन् । श्री ३ महाराजका प्रतापमा टिक्न नसक्ने हुनाले-जाहेर हुंदा त्यसै दिन निकाला गरी सिपाही लगाएर पाल्पा पठाए । पछि पश्चिमतर्फका कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल मान पाई पाल्पामा रदंदा चार पल्टनको तैनाथ पनि पाए । त्यसै दिन मतलबमा पस्ने बागका कान्छामैयांलाई पूर्व ल्याडल्याड रामेछापमा पठाई नजरबन्द गरी राखेका थिए । पछि काशी बस्छु भनी बक्सिएर काशी वरुणामा घर किनी बस्न गइन् । अर्का मतलबी कम्प्याण्डर कर्णेल केशरसिंह थापा क्षत्रीलाई पनि निकाला गरी सल्यानमा नजरबन्द गरी राखे । पण्डित वाचस्पति पन्तलाई पनि निकाला गरी पश्चिम कृष्णगंडकीका तीरमा पठाए । मेजर कपतान टेकबहादुर मल्ललाई पनि निकाला गरे ।

त्यसपछि राणाका रोलबमोजिम साहिला भाइ जनरल रणशमशेर जंग राणा बहादुरलाई भाइका रोजले मुक्तियारी कम्प्याण्डर इन चीफ मान बक्सियो । यी मुक्तियार बहुल शान्त स्वभावका र बराबर बिरामी भइरहने हुनाले पन्ध्र सोह्र जना भारदार राखी मुक्तियारी कचहरी भन्ने नाउँबाट कामकाज गर्दथे । संबत् १९४४ साल ज्येष्ठ वदि ११ रोज ४ का दिन कान्तिपुरका भीमसेनका यात्रामा अन्दाजी ९ घडी रात चढदा द्रौपदीका शरीरमा पहिरेका चोलामा अकस्मात् अग्नि प्रवेश भई जल्यो । पाटनका मत्स्येन्द्रनाथका गाबाहालका यात्रामा रथ बिय्री छत्रसमेत खस्दा फेरि रथ बनाई यात्रा चलाए । ज्येष्ठ वदि ११ रोज ४ का दिन मत्स्येन्द्रको रथ चाकुबाहालसम्म पुग्दा साह्रै निहुरी भूइसम्म छुंदा फेरि रथ बनाई यात्रा गराए ।

यही ज्येष्ठ वदि १३ रोज ६ का दिन कम्प्याण्डर इन चीफ जनरल रणशमशेर जंग राणा बहादुर २६ वर्षका उमेरमा दुई महीना दश दिन मात्र मुक्तियारी भोग गरी सफा हुदा पशुपतिका शरणमा लांदालाई धोबीखोलाका पुलनेर आखिर परी त्यहीं रुद्रमतीनदीमा जलयोग पाई स्वर्ग्य भए । ज्येष्ठ वदि १४ रोज ७ का दिन दोलखाका भीमेश्वरका स्थानमा सैबु बस्ने शोभितमान कार्कीले पूजा गर्न लगेका दुइ बोका मध्ये पछिल्लो बोका काट्दा रगत नआई दुवै धाराबाट दूध आएर देवताका लिंगसंग पुग्यो । सो कुरा सरकारमा जाहेर भयो ।

४४ साल आषाढ वदि ८ रोज ३ का दिन श्री ३ महाराजका जेठा छोरा जनरल गेहेन्द्रशमशेर जंग राणाका विवाहको जन्त थापाथलीमा धूमधामसंग गई भोलिपल्ट फिऱ्यो । यही आषाढ वदि ८ रोज ३ का दिन राणाका रोलबमोजिम जनरल देवशमशेर जंग राणा बहादुरलाई मुक्तियारी पदवी बक्सियो । जंगी लाठ प. क. ज. चन्द्रशमशेर जंग राणा भए । यही वदि ११ रोज ६ का दिन देखि अघि छपैसै चिठी मात्र हुलाक चलेकामा सानो आठ अंगुलसंगको छोटकरी मुद्दा मात्र लेख्न हुने दुइपैसे कागज (पोष्ट कार्ड) मा चिठी चलाउनु भन्ने रीतसमेत जारी हुँदा त्यस्ता कागजमा पनि चिठी चलाउने गरे ।

४४ साल श्रावण वदि १ रोज ४ का दिन बागियानहरू मोगलानबाट आउंछन् भन्ने खबर आउंदा गौँडा गौँडा, अड्डा अड्डामा नेपालबाट धेरै अफिसर फौज खटिए गए । यही वदि ३ रोज ६ का दिन काठमाडौँका दिगन्तलीका स्थानमा गिद्ध बस्यो । यही वदि ५ का दिन पनि मत्स्येन्द्रनाथका रथका टुप्पामा गिद्ध बस्यो । यही मार्ग वदि ४ रोज ७ का दिन दोलखाका भीमसेनको ठूलोचाहि गदा दक्षिणतर्फ चार अंगुलसंग ढल्क्यो । सानो गदाचाहि पनि दक्षिणतर्फ चार पांच अंगुल ढल्क्यो । सो खबर दरवारमा जाहेर हुंदा सरकारबाट राम्ररी पूजा गर्न पठाए ।

त्यसपछि मोगलानमा रहेका बागियानहरूको केही लश्कर बरेबा र मद्दतरी जिल्लामा आई अमलाहरूलाई पक्रेर कसैलाई नेलसमेत ठोकी फेलखानामा रहेका थुनुवाहरूलाई छुटाई आफ्ना काममा लगाए । सरकारको ढुकुटीका रुपियाँ पैसा जबरजस्ती हात लगाए पनि । यस्तै प्रकारले

अरू ठाउँमा पनि आफूहरू देखा नपरी मानिसहरू मात्र पठाएर लुटपिट गर्दा जाहेर भयो र सरकारबाट जनरल, कर्णेल, अफिसर, फौजहरू ठाउँ ठाउँमा खटिए । खटिएकाले तिनीहरूलाई पत्नी कसैलाई मारे, कसैलाई ठाउँ ठाउँमा कुण्ड्याए । कसैलाई भने नेल ठोकी नेपालतर्फ चलान गरे । ती चलान भई आएकाहरू पनि नेपाल आइपुगेपछि कुण्ड्याई मारे । नपक्रिएका कोही कोही मात्र उम्की मोगलानतर्फ गए । धेरै जना पत्नी सजाय खाए । तिनीहरूको सर्वस्व पनि भयो । त्यसै मुद्दामा पूर्वका पोखरेललाई पनि पत्नी मुडेर सर्वस्व लिई फेलखानमा हाले । त्यसपछि बागियान राणा रणवीरजंगहरूको मतलब खराब हुंदा सबै भाषी यत्रतत्र लागेर बसे ।

४४ साल माघ शुदि ७ रोज ६ का दिन श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरको सबारी चिसापानीको बाटो गरी केही दिन शिकार खेल्नाका लागि तराईतिर भयो र यही शुदि १३ रोज ४ का दिन त्यताबाट कलकत्ता भयो । त्यहाँ १२।१३ दिन मुकाम गरी लाठसंग मुलाकात गरेर फिरी आफ्ना मुलुकमा आएर शिकार गरिरहेका थिए । त्यसै अवस्थामा फागुन वदि १० रोज ४ का दिन नेपालमा नयाँ रेजिडेण्ट बडासाहेब अंग्रेज आइपुगे । साविकबमोजिम तोप भई श्री कम्प्याण्डर इन चीफ जनरलसंग मुलाकात भयो । त्यसपछि श्री ३ महाराजको सबारी हेटौँडाबाट यही शुदि १३ रोज ७ का दिन १० घडी दिन बाँकीमा दरवारमा भित्रियो । यी श्री ३ महाराज बहुत अक्कल भएका, बुद्धि, दया र विवेकहरूले संयुक्त बडा पराक्रमी हान् । अघि श्री ३ महाराज जंगबहादुरले बनाएको ऐन लम्बायमान हुंदा एकै मुद्दामा दुइ तीन ऐन लाग्ने हुनाले इन्साफमा द्विविधा पगी फरक पर्ने हुंदा यी महाराजले कालको व्यवहारअनुसार छोटकरी ऐन बनाई प्रचार गरे ।

४४ साल माघ शुदि १४ रोज १ का दिन राज्येश्वरीका धाराबाट एक घडीसंग दूध बहिरहंदा त्यहाँका दुनियाँहरूले गई हेरे । यही अधिक चैत्र शुदि १५ रोज ३ का दिन जर्मनको वादशाहमन्थ्यो भन्ने खबर आउंदा ८७ तोप भयो । यसै सालमा भादगाउंका बिस्केटको यात्राको लिंगो उभ्याउंदा तीन टुक्रा भई भाँचियो र उत्तिखेरि बनबाट अर्को लिंगो ल्याई तेस्रो प्रहरमा उभ्याएर खडा गरे ।

संवत् १९४५ साल श्रावण वदि ११ रोज ६ का दिन ब्रिगेडियर कर्णेल रणसिंह सिजापती क्षत्रीका भाइछोराहरूमा कर्णेल लालसिंह सिजापती क्षत्री र निजका छोरा कर्णेल जगत्शेर सिजापती क्षत्री यी दुइ जना बाहेक अरू छोरा-भतिजासमेत सबैलाह बात लाग्दा जत्रतत्र निकाला गरि-विए । कर्णेल रणसिंह सिजापतीलाई काशी जानू भनी सिपाही प्यादा लगाई धपाए । यही चैत्र शुदि ८ रोज २ देखि निजामती पगरीहरूलाई पनि पल्टन पल्टनमा ठेकी चैतेदसै र बडादसैमा अरू जंगीका पगरीसरह पूजालाई कोतमा रांगाबोका लानुपर्ने रीत चलाए ।

संवत् १९४६ साल भाद्र शुदि ६ रोज १ विशाखा नक्षत्रका दिन चीनबादशाहबाट पठाएका चिनियां भारदार-हरू आई श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरलाई "थोड लिङ पिम्माको काङ्क वाङ्क स्यान" भन्ने पदवी दिदा ठूलो उत्सवसाथ सिन्दूरयात्रा भयो । ती चिनियां भारदार-हरूलाई साबिक बजीरहरूले दिएभन्दा दोबर बडी मेजमानी र जाफत दिएर बिदा गरी पठाए । एउटा सुबेदार दर्जाको चिनियां हैजाको व्यथा लाग्दा यहीं मर्न्यो । यसै सालमा श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरका कान्छा बडामहारानी तर्फका दुइ मैयां श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहलाई दिई विवाह हुंदा जंगी, निजामती गैह्र जन्त गए । भारी नाचगान र उत्सव भयो । ती दुइ महारानीहरूलाई श्री ५ साहिला बडामहारानी र श्री ५ कान्छा बडामहारानी भन्नू भन्ने भयो ।

४६ साल मार्ग वदि १० रोज २ का दिन श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुरको मध्येसतर्फ सबारी भई शिकार खेल्दै जांदा बिलायतका बादशाहका छोरा प्रिन्स अफ वेल्स पनि हिन्दूस्थानको शफर गर्न आएका रहेछन् । ढकनाबागमा मुलाकाल हुंदा अलि दिन मजकूर शाहजादासंग शिकार भई खुशीपूर्वक बिदा भएर रवाना हुंदा श्री ३ महाराज केही परसंम पुन्याउन गई त्यसपछि नेपाल सबारी फिर्न्यो । उक्त सबारी फिरेको घोडेजात्राका दुइ दिन अगाडि हो । यसै फागुन महीनामा निजामतीहरूलाई कलकत्ताबाट जंगीपोशाक झिकाई जागीरबाट मोल कट्टा गर्ने गरी दर्जा-अनुसार जंगीपोशाक दिंदा निजामतीहरूको पनि बहुत शोभा देखियो ।

संवत् १९४७ साल आषाढ वदि ३० रोज ३ का दिन ९ घडी दिन बांकीमा सूर्यग्रहण हुंदा श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाह अधिबाट चढ्दा सुवर्ण धानीं १२ भयो र श्री ३ महाराज वीरशमशेर जंग राणा बहादुर पछिबाट चढ्दा सुवर्ण धानीं ३५ सेर १ भयो । कुवै जनाबाट श्री पशुपति आधीतीर्थमा ग्रहणका पर्वमा सुवर्णतुलादान भएको हो । अधि एकपल्ट मल्लराजाहरूका पालामा मन्त्री भीम मल्लले ह्यासा सत्तनत गरी धेरै सुन त्याएका हुनाले त्यसै सुनले राजा प्रताप मल्लले श्री पशुपतिनाथका दक्षिण-दरबाजामा सुवर्णतुला गरेथे । तिनले बाहेक त्यसपछिका र अधिका समेत कुनै राजाले पनि गर्न नसकेको तुलादान यी श्री ५ महाराजाधिराज र श्री ३ महाराजले आफ्नो आर्जन र तितृपरम्पराबाट आएका स्वच्छ घनले सुवर्णतुला गरे । यसबाट लोकमा धेरै कीर्ति फैलिई चारै दिशामा प्रख्यात भयो ।

४७ साल श्रावण वदि ८ रोज ४ रेवती नक्षत्रका दिन १२ घडी दिन चढ्दा शुभमुहूर्तमा श्री ३ महाराज वीर-शमशेर जंग राणा बहादुरले एक अस्पताल बनाए । साह्रै दुनियांलाई सुबिस्ताका निमित्त देश देशको बादशाहहरूले सरकारैका खर्चबाट अस्पताल राखेको र नेपालका दुनियां-हरूलाई अधि अधिका राजा बजीरहरूले औषधी बनाउंदा धेरै समय र खर्च लागी विसंभार हुने भै सुबिस्ता गर्ने सकेका थिएनन् । यही कुरा विचार गरी सबै भारदार, गुरु, पुरोहितका सन्मुखमा "आजदेखि नेपालमा पनि अस्पताल खडा गरी औषधी गराउने गराइमान्नेहरूलाई औषधी दिने र गरीब कंगालहरूलाई अस्पतालमा राखेर खुवाई औषधी गराएर तयार भएपछि मात्र आफ्ना घरमा जाने बन्दोबस्त गर्ने । यसमा खर्च भएको जति सरकारको भयो । मैले यस्तो अस्पताल राखे" भनी लैनका बडासाहेब, मेमसमेत-लाई बोलाई बेहोराबार सुनाएर हुकुम हुंदा साह्रै जंगी, निजामती, पल्टन, दुनियां गैह्रले "हाम्रा भाग्यले यस्ता दयाधारी प्रजापालन गर्ने राजा पायौं, हामी धन्य हौं, यी महाराजको सदा जय होओस्" भनी पुकारा गरे । त्यस अस्पतालमा वैद्यखाना १, विरामी राख्ने घर १, डाक्टरी घर १, कारिन्दा बस्ने घर १, भान्सा घर १ समेत तयार भए । यस्ता प्रकारका घर, बर्षेचा, सडकहरू, बनाई बहुते रमणीय स्थल पारे । औषधी बनाउने खर्च, औषधी खुवाउनु लागेको खर्च, डाक्टर, कामदार, कारिन्दाको तलबखर्च र

मसलन्दखर्च सबै सरकारको एक वर्षमा लाखौं खर्च हुने भयो । श्री ३ महाराजबाट बसरी अस्पताल राखेको खबर देशदेशावरमा पनि पुग्दा आरै दिशामा कीर्ति फैलियो ।

तिनै ताका दोलखाका भीमसेनमा पसीना आयो र श्रावण वदि ६ रोज ३ का दिन रु. २०० खर्च खरी शान्ति गराए । यही श्रावण वदि १३ रोज २ का दिन श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीवीरविक्रम शाहदेवका मुसा श्री ५ माहिला

बडामहारानी मुक्तिक्षेत्रको दर्शन गर्न सबारी हुंदा साथमा उ. क. ज. ललितशमशेर जंग राणा र गुरु प्रोहित खजांची वामदेव पण्डितसमेत गएका थिए । दर्शन गरी सबारी भित्रिदा बालाज्यूसंम लिनलाई सबै भारदारहरू गए । त्यहांबाट सालेबम बग्गीमा सबारी भई दरबार भित्रिब-
निसयो ।